

Олександра Глазова

Українська мова
Матеріали до уроків

5 клас

Посібник уміщує дидактичний матеріал до кожної з виучуваних тем, детальні методичні розробки уроків розвитку зв'язного мовлення, тексти для переказів, систему вправ, що забезпечують підготовку учнів до роботи над твором.

Поданий у посібнику дидактичний матеріал сприяє формуванню національної самосвідомості, української ментальності, моральних переконань, вихованню патріотизму, відображають загальнолюдські моральні цінності. До книжки ввійшли тексти, присвячені питанням вітчизняної історії та культури, проблемам етики, естетики, екології.

Для вчителів-словесників, студентів філологічних факультетів.

ЗМІСТ

Вступ

Значення мови в житті суспільства. Українська мова – державна мова України .....

Повторення вивченого в початкових класах

Частини мови; основні способи їх розпізнавання. Іменник. Іменники, що означають назви істот і неістот. Велика буква і лапки в іменниках. Голосні у відмінкових закінченнях слів.....
Прикметник. Голосні у відмінкових закінченнях .....

Числівник. Дві групи числівників .....

Займенник. Особові займенники .....

Дієслово. Неозначена форма дієслова. Не з дієсловами.....

Дієслова першої та другої дієвідмін. Голосні в особових закінченнях дієслів. Правопис *-шся, ться* в кінці дієслів.....

Прислівник. Правопис вивчених прислівників .....

Прийменник. Написання окремо прийменників з іншими частинами мови. Сполучник. Уживання сполучників *і, та, й, а, але* для зв'язку слів у реченнях .....

Відомості з синтаксису і пунктуації

Словосполучення. Головне та залежне слова у словосполученні

Речення, його граматична основа. Речення з одним головним членом

Види речень за метою висловлювання. Окличні речення. Розділові знаки в кінці речень .....

Головні члени речення: підмет і присудок .....

Тире між підметом і присудком, вираженими іменниками в називному відмінку .....

Другорядні члени речення .....

Речення з однорідними членами. Кома між однорідними членами речення
Узагальнювальне слово перед однорідними членами речення.
Двокрапка після узагальнювального слова.....
Звертання. Розділові знаки при звертанні .....
Ознайомлення з найбільш уживаними вставними словами;
виділення їх на письмі комами.....
Складні речення з безсполучниковим і сполучниковим зв'язком.....
Пряма мова. Розділові знаки при прямій мові .....
Діалог. Тире при діалозі .....

Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія

Звуки мовлення. Голосні і приголосні звуки .....
Приголосні тверді і м'які; дзвінки й глухі;
вимова звуків, що позначаються буквами *z* та *r* .....
Позначення звуків мовлення на письмі. Алфавіт. Співвідношення звуків і
букв. Звукове значення букв *я, ю, є, ї*.....
Склад. Основні правила переносу. Наголос .....
Голосні наголошені й ненаголошені, їх вимова й позначення на письмі.
Ненаголошені *е, и, о* в коренях слів.....
Вимова приголосних звуків та позначення їх на письмі.
Уподібнення приголосних звуків .....
Спрощення в групах приголосних .....
Основні випадки чергування *у-в, і-й* .....
Позначення м'якості приголосних на письмі буквами *ь, і, є, ю, я*
Сполучення *йо,ьо* .....
Правила вживання м'якого знака .....
Правила вживання апострофа .....
Подвоєння букв на позначення подовжених м'яких приголосних
та збігу однакових приголосних звуків .....
Написання слів іншомовного походження .....

Лексикологія

Лексичне значення слова .....
Вживання багатозначних слів у прямому і переносному значеннях.....
Групи слів за значенням: синоніми, антоніми, омоніми.....

Будова слова. Орфографія

Спільнокореневі слова і форми слова. Основа слова і закінчення змінних слів
Корінь, суфікс, префікс і закінчення .....
Найпоширеніші випадки чергування голосних і приголосних звуків.
Чергування *о-а, е-і, е-и* .....
Чергування *о, е з і* .....

<i>Е-о</i> після <i>ж, ч, ш, й</i>	
<i>И, і</i> після <i>ж, ч, ш, щ</i> та <i>г, к, х</i> у коренях слів	
Найголовніші випадки чергування приголосних звуків	
Вимова і написання префіксів <i>з-</i> (<i>зі-, с-</i>)	
Вимова і написання префіксів <i>роз-, без-</i>	
Вимова і написання префіксів <i>пре-, при-, прі-</i>	

Словотвір. Орфографія

Змінювання і творення слів	
Основні способи словотворення в українській мові	
Зміни приголосних при творенні слів: іменників із суфіксом <i>-ин(а)</i> від прикметників на <i>-ський, -цький</i>	
Зміни приголосних при творенні слів: іменників і прикметників, що мають буквосполучення <i>-чн, -(ин-)</i>	
Зміни приголосних при творенні прикметників на <i>-зький, -цький, -ський</i> та іменників на <i>-тво, -цтво, -ство</i>	
Сполучні <i>о, е</i> в складних словах	
Написання разом і через дефіс слів з <i>нів-</i>	
Дефіс у складних словах	
Творення і правопис складноскорочених слів	

Зв'язне мовлення

Спілкування і мовлення. Основні правила спілкування	
Текст. Поділ тексту на абзаци. План готового тексту (простий). Поняття про «відоме» і «нове»	
Переказ тексту розповідного характеру	
Аналіз переказу. Види помилок (практично)	
Стилі мовлення. Сфери вживання кожного з них	
Докладний переказ тексту наукового стилю (усний)	
Типи мовлення. Особливості будови розповіді	
Докладний письмовий переказ тексту розповідного характеру	
Замітка до стінгазети інформаційного характеру	
Лист. Адреса	
Твір-розповідь на основі власного досвіду	
Особливості побудови опису	
Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису предмета	
Особливості опису тварини	
Докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису тварини	

Особливості побудови елементарного роздуму	
Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами роздуму	
Усний переказ із творчим завданням	
Підготовка до твору-опису тварини за власним спостереженням у художньому стилі	
Усний докладний переказ оповідання	
Твір-оповідання про випадок із життя (усний)	
Докладний переказ тексту з поєднанням різних типів мовлення.....	
Тексти для контрольних переказів	

ПЕРЕДМОВА

Посібник уміщує найрізноманітніші матеріали, необхідні словесникові для навчання п'ятикласників упродовж навчального року. У книжці подано:

- систематизований за темами дидактичний матеріал, який учитель зможе використати як у процесі вивчення нового матеріалу, так і під час повторення та закріплення вивченого;
- детальні методичні розробки уроків розвитку зв'язного мовлення, тексти для переказів, а також систему вправ, що забезпечують підготовку школярів до роботи над творами різних жанрів, зразки планів творчих робіт, орієнтовний перелік тем творчих робіт тощо.

Дидактичний матеріал включає тексти й окремі речення (приклади), що відображають загальнолюдські духовні цінності, сприяють формуванню національної самосвідомості, вихованню патріотизму, розвитку духовної та естетичної сфер особистості учня. Пропоновані тексти містять відомості з народознавства, пов'язані з історією, культурою, звичаями й побутом українського народу, відомості з етики, естетики тощо. Тексти та окремі речення дібрано з різних функціональних стилів мовлення.

Методичні розробки уроків розвитку зв'язного мовлення включають рекомендації щодо організації повторення та закріплення засвоєного в початкових класах про текст, типи й стилі мовлення, а також систему вправ, які готують п'ятикласників до цілком усвідомленого, а не автоматичного переказування текстів різних (художнього та наукового) стилів, різних типологічних значень або з поєднанням різних типів мовлення: розповіді, опису та роздуму.

Посібник уміщує тексти для переказів (усних та письмових, докладних, вибіркового, творчих). Для переказу кожного виду пропонується по 3-5 текстів різного рівня складності. Це допоможе вчителю здійснювати диференційований підхід до навчання п'ятикласників: він зможе вибрати

текст, який найбільше відповідає рівневі підготовленості учнів та умовам роботи в конкретному класі.

До кожної теми з розвитку зв'язного мовлення додано чіткі рекомендації вчителів щодо мети конкретного уроку, оптимальної його структури, особливостей формування в учнів певних текстотворчих умінь.

Посібник укладено згідно з вимогами Програми для середньої загальноосвітньої школи «Рідна мова» (Київ, «Перун», 1998), відповідно до основних положень концепції мовної освіти в Україні та концепції навчання державної мови в школах України.

ВСТУП

ЗНАЧЕННЯ МОВИ В ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА.

УКРАЇНСЬКА МОВА - ДЕРЖАВНА МОВА УКРАЇНИ

Прослухати. З якого твору якого автора взято поданий уривок? Як сталося, що герой твору навчився «говорити» по-звірячому? Чому прагнув будь-що навчитися говорити по-людському?

Хлопець спинився біля хатини, що стояла край села. На нього загавкали собаки.

Хлопець послав у відповідь глухе вовче гарчання, що зразу вгамувало собак.

...З хати вийшла жінка і поманила хлопця, щоб ішов за нею. Вона дала йому молока й хліба, поклала йому на голову руки і подивилася в очі; їй здавалося, що, може, то й справді її власний син повернувся з Джунглів, куди потягнув його, малого, тигр.

...Хлопцеві було неспокійно в хаті: досі він ніколи не бував під покрівлею; але, подивившись угору, він переконався, що її легко продерти в будь-який час, та й вікно у хаті не мало засувки.

«Яка радість бути людиною, не розуміючи людської мови? - подумав хлопець.- Тепер я такий же німий і дурний, як Людина, що опинилася б у нас у Джунглях. Треба будь-що навчитися говорити по-людському!»

Живучи поміж вовками, він не дарма вчився кричати по-оленячому та рохкати по-поросячому; як тільки жінка вимовляла яке-небудь слово, хлопець повторював його досить добре, і, поки звечоріло, вже знав чимало назв хатніх речей.

Непорозуміння сталося тоді, коли треба було лягати спати: хлопець нізащо не хотів лягати в пастці для пантер, - так він подумки називав хатину, - і коли хазяї замкнули двері, вистрибнув у вікно...

За Р.Кіплінгом.

ПОЯСНЕННЯ ВЧИТЕЛЯ

Здавна увагу людей привертала питання: яке значення мови в житті суспільства? Як людина навчилася говорити? Чому лише одна жива істота - людина - володіє мовою?

На ранніх етапах розвитку суспільства люди вважали, що мова створена якоюсь надприродною силою. Пізніше дійшли висновку, що мову все ж створили люди. Так, в стародавній Греції вже з V ст. до н.е. велися суперечки щодо зв'язку між словами та предметами, які вони позначають, зв'язку між мисленням і мовою, щодо того, як виникли слова, отже, власне мова.

У першій половині XIX ст. поширилась так звана біологічна теорія. Її прихильники вважали, що мова закладена в біологічній природі людини так само, як здатність бачити, чути, пересуватися і т.ін.

Проте факти говорили про інше. 1920р. індійські мисливці знайшли у вовчому лігві двох вовчат і двох дівчаток. Діти поводитись, як вовки. Старша (її назвали Камалою) прожила серед звірів, як гадають, не менше 5 років. Вона пересувалася на чотирьох, їла сире м'ясо, ночами вила. Говорити дитина не могла.

Науці відомо близько 30 випадків, коли діти виростили серед тварин (мавп, вовків), як Мауглі з казки Р.Кіплінга, і, коли вони врешті потрапляли до людей, з'ясовувалось, що не могли вимовити жодного слова, хоч їхній мовний апарат був цілком здоровим.

Отже, здатність спілкуватися за допомогою мови не дається від народження. Дитина починає говорити не мовою своїх батьків, а мовою людей, які її оточують. Отже, мова не передається у спадок. Мови навчаються. Мова - явище не біологічне, а суспільне.

Початок формування мови збігається зі становленням людського суспільства, з часом, коли в людей виникла потреба погодити свої дії, обмінятися досвідом. Спілкування відбувається за допомогою мови. Мова, як і сама людина, як і суспільство, формувалася поступово. Мова існує тільки в людському суспільстві, бо тільки там вона необхідна.

Отже, основною функцією мови в суспільстві є спілкування. Мова забезпечує обмін думками, тим самим даючи людям змогу зберігати і передавати знання, досвід, погоджено працювати.

Щоправда, існують й інші засоби спілкування: жести, барабанний бій (у деяких народів Центральної і Південної Америки, Тропічної Африки, Південно-Східної Азії), свист (у жителів Канарських островів), своєрідний монотонний шепіт (у жителів острова Цейлон та у пігмеїв Центральної Африки). Ці та інші засоби спілкування умовно можна назвати мовою, але через свою обмеженість та бідність вони можуть виступати лише допоміжними до єдиного універсального засобу спілкування - словесної мови.

Проте значення мови в суспільстві не обмежується лише спілкуванням. Мова - не лише засіб передачі думки, а й засіб її створення і оформлення. Друга функція мови - мислеформуюча.

Обидві функції мови існують у нерозривній єдності: люди спілкуються, оформляючи думки за допомогою слів для передачі одне одному (За Г.Передрій, Г.Смолянину).

Переписати речення. Дати відповідь на питання: які основні дві функції (два завдання) мови у житті людського суспільства?

Хто не знає, нехай людей спитає. Добре тому жити, хто вміє гарно говорити. (Нар.творч.) Мова - втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. (М.Рильський.) Кожному народові належиться удосконалювати знаряддя своєї думки - мову. (М.Коцюбинський.)

Вдумливо прочитати речення. Чому рідну мову потрібно знати, шанувати, ретельно вивчати?

Хто вміє шанувати свого батька й матір, той зрозуміє, яку пошану він повинен мати до рідної мови. Щоб добре знати рідну мову, треба їй вчитися змалку, в школі й поза школою, з книжок і від людей. (М.Возняк.) Істинна любов до своєї країни немислима без любові до своєї мови. Людина, байдужа до рідної мови,- дикун. (К.Па-устовський.) Батьківщина - це твоє рідне слово. Знай, бережи, збагачуй велике духовне надбання свого народу - рідну українську мову. (В.Сухомлинський.)

Переписати речення.

Державною мовою в Україні є українська мова. (Конституція України.) Навік пройшла пора безславна... Цвіти і сяй, моя державна! (Олександр Олесь.) Без мови немає народу, як сонця без сяйва й тепла. (С.Шелухін.) Народ без мови – це вже не народ. Без мови всі б ми сиротами стали. (О.Софієнко.) Любіть же, любіть свою мову, українську мову свою! (В.Сосюра.)

ПОЯСНЕННЯ ВЧИТЕЛЯ

В усі часи українська мова гідно служила нашому народові в усіх галузях його матеріального і культурного життя.

У Царській Росії і в цісарській Австро-Угорщині переслідувалося писане й друковане українське слово, не раз і заборонялося. Українській мові відмовляли в праві на існування, твердили, що це не мова, а наріччя.

У перше повоєнне десятиріччя було здійснено чимало заходів, спрямованих на те, щоб сприяти розвитку української мови. Проте в роки сталінських репресій, а ще більше в роки застою українська мова зазнавала тяжких випробувань.

Закон про надання українській мові статусу державної на території Української РСР було прийнято Верховною Радою республіки 26 жовтня 1989 р. Згідно з цим законом, "українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою

сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національнодержавної майбутності" **(За О.Пономарівим).**

1991 р. Україна стала незалежною державою. У статті 10 Конституції України, що була прийнята 1996р., стверджується: "Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України".

Переписати речення. Пояснити написання виділених слів.

Краса і сила рідної мови - у здатності *впливати* на почуття людини, будити в ній хороші благородні почуття, змушувати бриніти найтонші струни *людської* душі. (Б.Антоненко-Давидович.) *Бринить*, співає наша мова, чарує, тішить і *п'янить*. (Олександр Олесь.)

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

ЗВУКИ І БУКВИ. СКЛАД І НАГОЛОС.

ЗНАЧУЩІ ЧАСТИНИ СЛОВА. СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ СЛОВА. НЕНАГОЛОШЕНІ ГОЛОСНІ В КОРЕНЯХ СЛІВ (ТІ, ЩО ПЕРЕВІРЯЮТЬСЯ І НЕ ПЕРЕВІРЯЮТЬСЯ НАГОЛОСОМ)

У поданих словах назвати букви та звуки. У чім полягає різниця між літерою та звуком?

Хліб, книга, батько, Україна

У поданих у парах словах назвати однакові звуки.

Мова - весна, мати - сам, душа - швидкий, мій - яр, суша - шука, бджола - джерело.

Назвати звук, яким різняться слова в кожній із поданих пар. Голосним чи приголосним є цей звук? На якій основі звуки поділяють на голосні й приголосні? Чи однакове значення слів у кожній парі? Що змінило значення слова?

Син - синь, лук - люк, хміль - джміль, кава - гава, сам - сом, дати - дуги.

Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Прочитати. Який звук позначається кожною з уставлених букв? Пояснити відмінність між

звуком та буквою. Як впливає заміна звуку на значення слова? У виділеному слові назвати звуки та букви.

Чим більше *пройдено* доріг, тим отчий нам миліш п..ріг. В цих п..ріжків прегарний смак: всередині горіхи й ..ак. На вогні кипить ка..ан, у дуплі живе ка..ан. Узяв сокиру лісоруб і зрубав під корінь ..уб.

У поданих словах поставити наголос. Поділити слова на склади. Як вимовляються голосні [е], [и] в наголошеному складі? У ненаголошеному? Прочитати слова. Визначити сумнівні ненаголошені голосні. Яким чином перевірити написання цих слів?

Зелений, читання, навчання, олень, котрий, помилка, червоніти, написання, запитання, одинадцять, інструмент, документ, кілометр.

Переписати. Вказати сумнівні ненаголошені голосні. Дібрати перевірні слова. Вказати спільнокореневі слова, виділити в них корені.

Глибокий -	синіти -
черствішати -	смеркання -
широченний -	блищати -

Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені літери *e* або *и*. Пояснити написання слів. В яких випадках слід звернутися до орфографічного словника? У виділених словах визначити корінь. Що для цього потрібно зробити?

Зуп..нятися, ч..сленний, зат..шок, л..вада, л..стопад, чот..рнадцять, ст..жина, в..снянка, к..шеня, Хр..щатик, м..нуле.

У поданих словах виділити основу та закінчення. Усно дібравши спільнокореневі слова, визначити корінь. Які ще значущі частини слова вам відомі?

Розмова, стебельце, осінній, батьківщина, відзначають, братній, сусідка.

Визначивши будову поданих слів, заповнити таблицю.
Згуртований, молодість, наступ, опеньок, заведуть.

Слово	Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення

Пояснювальний диктант. Виділені слова розібрати за будовою.

Дивлюсь у даль, хвилює вітер жито. (В.Сосюра.) Густа, *медова* теплота високі налила жита (М.Рильський.) За теплом зима сумна *заморозить*, замете. За зимою знов весна заспіває, зацвіте. (С.Черкасенко.) Нахилиє дуб високий серед пишної долини дужі віти і широкі до червоної калини. (Б.Грінченко.) На гребені стріхи заклекотіли лелеки. (М.Стельмах.) Нема хліба, то їж пироги. Хоч ми брати, а кишені наші не сестриці. (Нар.творч.)

**ЧАСТИНИ МОВИ, ОСНОВНІ СПОСОБИ ЇХ РОЗПІЗНАВАННЯ.
ІМЕННИК. ІМЕННИКИ, ЩО ОЗНАЧАЮТЬ НАЗВИ ІСТОТ І НЕІСТОТ.
ВЕЛИКА БУКВА І ЛАПКИ В ІМЕННИКАХ.
ГОЛОСНІ У ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕННЯХ**

Погрупувавши подані слова за частинами мови, записати в такій послідовності: іменники, прикметники, дієслова, займенники, прислівники. Що означають слова кожної із названих частин мови? На яке питання відповідають? Визначити спільнокореневі слова, виділити в них корінь. Вказати слова з сумнівними ненаголошеними голосними [е], [и], пояснити написання цих слів.

Побудувати, читанка, мудрий, високо, будівля, читати, шкільний, читання, високий, школярський, він, будинок, будівельник, читальня, школа, мудро, височина, ти, височіти, наша, видатний, свій.

Прочитати прислів'я. Назвати іменники, прикметники, дієслова, займенники, прислівники. Назвати службові частини мови: прийменники та сполучники. Пояснити написання виділених слів.

Засип правду золотом, затопчи болотом, а вона наверх сплине. Шануй батька й неньку, буде тобі скрізь гладенько. Повний колос до *землі* гнеться, а порожній догори стирчить. Літній день *зимовий* тиждень годує.

Народна творчість.

Виділені слова охарактеризувати як частини мови, визначивши, що кожне з них означає, на яке питання відповідає, які має граматичні ознаки

Де слова з ділом розходяться, там непорядки водяться. Хто правду говорить, той *щасливий* ходить. Балакун, мов дірява бочка: *він* нічого в собі не держить. Не довго думав, але *добре сказав*.

Народна творчість.

Переписати речення, назвати в ньому іменники. Які з іменників є назвами істот, які - неістот? Як ви це з'ясували? Вказати серед іменників власні та загальні назви. Визначити відмінки іменників, виділити відмінкові закінчення.

Ой по горі роман цвіте, долиною козак іде... (Т.Шевченко.) В'ються тумани, пливуть над землею. (Олександр Олесь.) Небо тишею заворожене, небо сажею припорошене. (Г.Крук.) Ой ти коте Рябку, та вимети хатку, не стрибай над колискою, не ганяйся за мишкою, не йди рано в садочок, не полохай галочок, бо галочки налетять, малу Галю ізбудять. (Нар.творч.)

Вибірковий диктант. Виписати іменники - власні назви. Пояснити вживання великої букви та лапок.

Україна належить до найбільших держав Європи. За територією вона перевищує Францію, Іспанію, Швецію. (З підручника.) Рече та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива... (Т.Шевченко.) Блищала шаблею Десна. (А.Казка.) Заснув Остріг. Почаїв спить. І в снах маячить Берестечко... (Є.Маланюк.) Оксана Петрусенко - видатна українська співачка. Виконувала заголовну партію в опері "Катерина" та у виставі "Назар Стодоля" за творами Тараса Шевченка (Зі словника.) Вже перші слова зачину казки "Летючий корабель" уводять нас до царства фантазії. (З підручника.)

Пояснювальний диктант.

Тихо, тихо Дунай воду несе. То не сизий орел по степу літає, то Іван Сірко на конику виїжджає. (Нар.творч.) На Благовіщення лелеки прилетіли, аж крилонька з утомоньки звело. (В.Бровченко.) Той не зна самоти між безлюдних степів, з ким живе Леонтовича спів. (М.Рильський.) Луцьк, Володимир і Берестя у сиву давнину колись на рідних пагорбах звелись. (О.Лупій.) Високо в небі пливло сузір'я Великої Ведмедиці. (О.Десняк.) У Києві гудуть потужні дзвони в Михайлівському і у Святій Софії. (Ю.Клен.) Готель "Дніпро" знаходиться на Європейській площі. Хлопці співали. Найцікавішою була пісня "Попід гаєм шлях, доріженька". (І.Багрянний.) Собака, сірий Вовк та хитрая Лисиця у лісі з Левом десь жили та спілку в себе й завели. (Б.Грінченко.) І мати слухають ночами бронхітне гавкання Бровка. (Є.Маланюк.)

ПРИКМЕТНИК. ГОЛОСНІ У ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕННЯХ ПРИКМЕТНИКІВ

Прочитати текст, визначити його тему. Вказати прикметники, визначити відмінок кожного.

Прекрасна природа Києва. Синя стрічка Дніпра перетинає це чудове місто. Високі гори підступили до ріки і ніби спинилися перед дзеркалом бездонної глибини. Гори вкриті густою зеленню. Глибокі яри перетинають гаї з віковими деревами. Місто потопає у смарагдовому морі парків під бірюзовою безоднею неба. Безсмертна краса Києва цвіте на радість людям.

Переписати речення, поставивши прикметники в потрібній формі. Визначити відмінки прикметників, виділити закінчення.

Софійський собор було збудовано у XI ст. на честь (блискуча) перемоги над (войовничі) печенігами на тому місці, де була битва. "Софія" (грецька) мовою означає "мудрість". Собор став символом світла, розуму, перемоги над (темні) силами.

Собор був (головний) храмом (Київська) Русь, її (політичний) і (культурний) центром.

Провідмінювати словосполучення *величний Київ, давній переказ*. Виділити закінчення прикметників.

Подані прикметники поставити у формі називного відмінка множини. 2-3 з них ввести в самостійно складені речення (усно).

Залізний, великий, дужий, красивий, круглолиций, скляний, Валин, материн, сестрин.

Вільний диктант. Тричі прослухавши текст, записати його з пам'яті. Підкреслити прикметники, визначити їх рід, число, відмінок. Виділити закінчення.

Надзвичайною є роль Києва в історії українського народу. Він був оплотом у боротьбі проти різноманітних загарбників, пережив чимало страхітливих воєн. Саме у столичному Києві було проголошено незалежність України, затверджено Конституцію.

ЧИСЛІВНИК. ДВІ ГРУПИ ЧИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Відгадати загадки. Вказати вжиті в них числівники. До кожного з числівників поставити питання.

Має шкур сім, витискає сльози всім. Сімдесят кожухів і всі не застібаються. Стоїть пан на току у зеленім ковпаку, а під ковпаком п'ятсот козаків. Живе один батько, дев'ятсот синів має, всім шапки справляє, а сам не має. Носять мене четверо, показують двоє, два в мене слуха, а я всіх везу. Шість ніг, дві голови, четверо очей, один хвіст. Три ноги, два вуха, а шостий живіт. Один літає, другий п'є, а третій живиться.

Народна творчість.

Відгадки: цибуля; капуста; соняшник; дуб та жолуді, кінь; вершник на коні; самовар; хмара, земля, рослина.

До кожного з поданих слів поставити питання. Що означає кожне слово? У першу колонку записати числівники, що відповідають на питання *скільки?* У другу - числівники, що відповідають на питання *котрий?*

П'ятнадцять, сьомий, одинадцять, п'ятеро, сорок шостий, десятий, сто три, тисяча дев'ятсот дев'яносто восьмий.

У самотійно складені речення ввести подані сполуки слів (усно)

- сім зошитів, семеро хлопців, сьомий день
- о пів на дев'яту
- чотирнадцять годин сорок п'ять хвилин
- за чверть п'ятнадцята

Переписати, числа записуючи словами. Поставити до числівників питання (вказати в дужках)

На заході з Україною мають спільні державні кордони 5 країн. Через Україну проходить 9 залізниць та важливі автомобільні магіс-тралі.

Довжина кордонів України з Росією, Білорусією та Молодовою становить 4200 км.

За площею Україні належить 40 місце в світі. За чисельністю населення Україна знаходиться на 21 місці серед країн світу. За цими показниками

Україна належить не лише до великих європейських, а й до великих світових держав.

З підручника.

Диктант з коментуванням. Відгадати загадки. Числівники підкреслити, поставити до кожного з них питання.

П'ять льохів, а одні двері. Сімсот поросят на кілочку висять. Тридцять два білих братці сидять у темній в'язниці.

Відгадки: рукавиця, квасоля, зуби.

ЗАЙМЕННИК. ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ

Прочитати. Якими частинами мови є виділені слова? Чим схожі особові займенники та іменники? Чим відрізняються особові займенники від іменників? На яке питання відповідають особові займенники?

Щасливий *я* і гордий, що читаю Шевченка, і Франка, і Українку на незрівнянній українській мові. (М.Браун.) *Ми* скромним словом правди тихої стозвукий галас перебором. (Г.Кочур.) Рідна мово материнська, *ти* - душа мого народу. (Д.Кононенко.) Забувши мову України, забули *ви* усе святе. (М.Сом.)

Розглянути таблицю. Визначити особу і число особових займенників з поданих у попередній вправі речень.

ОСОБА	ЧИСЛО	
	Однина	Множина
1 особа	я	ми
2 особа	ти	ви
3 особа	він, вона,	вони, воно

Вибірковий диктант. Виписати особові займенники, визначити особу та число кожного.

І виріс *я* на чужині, і сивію в чужому краї... Вітре буйний, вітре буйний! Ти з морем говориш... Поплив човен в синє море, а воно заграло. Чи ми ще зійдемося знову, чи вже навіки розійшлись? Вона все ходить, з уст ні пари. Заспіває та й згадає, що він сиротина...

З творів Т.Шевченка.

Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Особові займенники підкреслити, в дужках позначити особу та число кожного.

Рідна мово, перше слово ти в устах моїх пл..кала, першу пісню кол..скову наді мною возн..сла (Б.Стельмах.) Я так люблю природу! З нею я зл..ваюся і серцем, і душею.(В.Сосюра.)

Скласти висловлювання (обсяг - 3-4 речення) на тему: *Що я люблю найбільше в світі*. Використати особові займенники.

Переписати. Займенники в дужках поставити в потрібній формі.

Всім серцем любіть Україну свою - і вічні ми будемо з (вона). (В.Сосюра.)
Рідна мова в рідній школі! Що бринить (ми) чарівніш? (Олександр Олесь.) Не одцурайсь, мій сину, мови, у (ти) іншої нема. (М.Шевченко.)

ДІЄСЛОВО. НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА. НЕ З ДІЄСЛОВАМИ

Прочитати, визначити дієслова, поставити до них питання. Вказати дієслова в неозначеній формі. Чи вказують вони на час, число, особу? Визначити час, число, особу особових дієслів.

Плекати рідну мову - це значить поважати свій народ. Кожна нація береже й розвиває рідне слово. Стан мови, її здоров'я в усі часи визначалися рівнем культури суспільства.

Вибірковий диктант. Виписати дієслова в неозначеній формі.

Краще у злагоді жити і воду пити, ніж мед їсти й одне одного гризти. Так холодно, що якби не вмів дрижати, то змерз би. Не тоді коня сідлати, як треба сідати. Любиш поганяти, люби й коня годувати. Краще не обіцяти, як не вмієш слова держати.

Народна творчість.

Переписати дієслова, поставивши їх у неозначеній формі, розібрати за будовою.

Читає, написала, розкинувся, запише, співатимуть.

Переписати, розкриваючи дужки. Як пишуться дієслова з *не*?

(Не)хапайся поперед невода рибу ловити. (Не) бачить сова, яка сама. (Не)має чоловіка без вади. (Не)має жаба хвоста, а то б усю траву потолочила. Як овечка: (не)мовить і словечка. Коли не пиріг, то (не)пирожися, коли (не)тямиш, то й (не)берися. (Не)має приповідки без правди. Криком вогню (не)викрешеш. Без муки (не)має науки.

Народна творчість.

Попереджувальний диктант.

Хліб з неба не падає. Знання злодій не вкраде, воно в огні не горить і у воді не тоне. За гороші честі не купиш (Нар.творч.) Не робить нічого через суперечки або заради марної слави (З Біблії). Не заспіває соловей у клітці. У ній співають щиглики й синиці. (О.Довгий.)

* Які людські риси характеризують подані вирази? З двома з них скласти речення. Пояснити написання **не** з дієсловами.

Задер носа, що й коцюбою не дістанеш. Набалакав, що й у торбу не збереш. Далі свого носа не бачить. Не дасть собі в ніс дмухати (у борщ наплювати).

Диктант з коментуванням.

Як не захоплюватися красою Києва! Як не милуватися мальовничими вулицями й провулками, не чаруватися солов'їними співами на схилах Дніпра!

Краса Києва не визначається лише місцем розташування. У місті гарні будинки, ошатні майдани й вулиці, розкішна зелень.

З журналу.

**ДІЄСЛОВО. ПЕРША І ДРУГА ДІЄВІДМІНИ.
ГОЛОСНІ В ОСОБОВИХ ЗАКІНЧЕННЯХ ДІЄСЛІВ.
ПРАВОПИС -ШСЯ, -ТЬСЯ В КІНЦІ ДІЄСЛІВ**

Виразно прочитати речення. Чи чітко звучить голосний звук у ненаголошених закінченнях дієслів? Що потрібно знати про дієслово, щоб правильно написати його особове закінчення? Пояснити правопис м'якого знака в дієсловах.

День, як зошит новий, розгортається. Час минає, слідів не лишається. (Р.Мазій.) Час за гроші не купиш, його не підженеш і не купиш (Нар.творч.) Коли безбожно інших ображаєш, себе самого вже не поважаєш. (М.Мащенко.) Скоро казка мовиться, та не так скоро діло робиться. (Нар.творч.)

Визначити дієвідміну кожного з дієслів. У якій формі їх потрібно для цього поставити? Записати дієслова в дві колонки за дієвідмінами, пояснити написання особового закінчення, відсутність *ь* після *ш*.

Читаєш, клекочеш, любиш, знаєш, перелазити, пишаєшся, маніжишся, заходиш, хочеш, сповіщаєш, миришся, робиш, служиш, мучишся, стоїш.

Словниковий диктант.

Хвилюються, хвилюєшся, навчаєшся, вчаться, економиш, білиш, бачиш, вередуєш, палиш, хмариться, гоїться, ведеться, намагається, переноситься.

Пояснювальний диктант.

Усе минеться, одна правда зостанеться. Не все сходить, що сієш. З добрим поживеш - добре й переймеш. З лихим подружишся - всього позбудешся. Хто топиться, той за соломинку вхопиться. Не дивись високо, бо запорошиш око. Хто хвалиться, той кається. Голкою криниці не викопаєш. Ложкою моря не вичерпаєш. Не кажи гоп, доки не перескочиш. Вітер не піймаєш, дим не заховаєш.

Народна творчість.

Переписати речення, уставивши на місці крапок (де це потрібно) пропущені літери.

Засмієт..ся сонце в небі золотому, і його проміння не сп..нить нікому!
(Олександр Олесь.) Пш..ниця ллет..ся у ст..пу хв..лястим золотом гарячим.
(М.Рильський.) Ти хліба у з..млі попрос..ш, вона не дасть ані з..рнини, як не посі..ш і не скос..ш, бо хліб - то труд і піт людини. (Л.Забашта.) А ти все дивишся у небо і відірвать очей не можеш. (Олександр Олесь.)

ПРИСЛІВНИК. ПРАВОПИС ВИВЧЕНИХ ПРИСЛІВНИКІВ

Прочитати речення. Вказати в них незмінні частини мови, які виражають ознаку дії або ознаку іншої ознаки. Поставити до них питання.

Як любо, як безмежно любо жити, дивитися на білий Божий світ!
(Олександр Олесь.) І на серці так легко, так світло, наче щастя зі мною давно.
Усміхаючись тепло в вікно, сонце знов загляда в моє житло... (В.Сосюра.)

Прочитати словосполучення. Вказати в них прислівники і прикметники. Зіставити питання, на які відповідають прислівники і прикметники. З якою

частиною мови пов'язуються за змістом прислівники? Які слова пояснюють прикметники? Яка з цих частин мови відмінюється, а яка є незмінною?

Усміхається лагідно; лагідне сонечко. Виспівують дзвінко; дзвінкий голос. Навчалися старанно; старанний учень.

Вибірковий диктант. Виписати прислівники. Чи мають вони закінчення? Чому?

Мамусю, голубко! Сьогодні я вранці ходила в садок... (Б.Грінченко.) Опівночі айстри в саду розцвіли... Дихають тихо акації ніжні, злегка колишуться в сутіні срібній... (Олександр Олесь.) Дихать радісно і любо у хитанні віт. Пахне липою медово. (В.Сосюра.) Півонія... На сонці, в холодку вона так само довго й щедро квітне і опада так ніжно, непомітно... (Л.Забашта.)

Усно скласти висловлювання (обсяг 3-4 речення) на тему: *Моя улюблена квітка*. Використати 3-4 прислівники.

Словниковий диктант. Пояснити написання прислівників. 2-3 з них розібрати за будовою. Які слова утворюють антонімічні пари (є протилежними за значенням)?

Улітку, восени, угору, наверх, ліворуч, направо, назустріч, збоку, зранку, учора, босоніж, увечері, мимохідь.

Переписати, знімаючи риси.

Що вранці не зробиш, того увечері не здоженеш. Сова вдень мовчить, а вночі кричить. Що удень літній збереш, то за тиждень зимовий з'їси. Цей живе аби день довечора. Де ластівка не літає, а навесні додому прилітає. Говори догори, а гора горою. Згори далеко, нагору високо – краще ніяк! Якби ж той розум с/перед, що тепер з/заду! (Нар.творч.)

Переписати, розкриваючи дужки та вставляючи пропущені букви. Якими частинами мови є виділені слова? Прислівники підкреслити.

Сон

Ця рослина дуже любить ст..пові *трав'янисті* схили та узлісся. Вона дуже гарна. Ст..бло та *листя* її густо опушені, дзвоникоподібна квітка має шовковисті п..люстки - (в)середині лілові, а (зі)споду сизуваті.

Квітка тонко відгукує..ся на зміну погоди. На дощ чи негоду вона міцно стулює п..люстки і сх..ляєт..ся (по)нижче до з..млі - "зас..нає". Така пов..дінка влучно відбиваєт..ся у назві рослини - "сон".

Сон (над)зв..чайно страждає від масового зр..вання на букети. Як цінний для науки вид, рослина *потр..бує* охорони.

Навчальний диктант. Прислівники підкреслити.

Восени вужі виносять присуд тим, хто вкусив людину. Таких кривдників плазуни одностайно виганяють зі свого товариства. Ті самотньо блукають лісами.

Якщо зустрінеш у лісі такого блудника, розстели на землі хустинку. Вуж переповзе через неї і обов'язково залишить золотий подарунок.

Це дуже дивна легенда. Адже у вересні вужі лаштуються на зимову сплячку. Зустріти вужа у лісі практично неможливо. Немає жодної надії на зустріч і на подарунок. Лісові мешканці спокійно лаштуються на перезимок. (70 сл.)

**ПРИЙМЕННИК. НАПИСАННЯ ОКРЕМО ПРИЙМЕННИКІВ
З ІНШИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ.
СПОЛУЧНИК. УЖИВАННЯ СПОЛУЧНИКІВ І, ТА, Й, А, АЛЕ
ДЛЯ ЗВ'ЯЗКУ СЛІВ У РЕЧЕННІ**

Прочитати. Вказати в реченнях прийменники та сполучники. З якими частинами мови вживаються прийменники? Як пишуться з іншими частинами мови? Яка роль сполучників у реченні?

На розпутті кобзар сидить та на кобзі грає. Тече вода в синє море, та не витікає. (З творів Т.Шевченка.) Налетіли гуси з далекого краю, збили й сколотили воду на Дунаю. Біда і помучить, і мудрості научить. Брехнею світ перейдеш, а назад не вернешся. (Нар. творч.) Зі мною друг - і знов душа розкрита на чисте все, на світле, на живе... (М.Рильський.)

Вибірковий диктант. Виписати прийменники разом зі словами, з якими вони вжиті. Якою частиною мови є кожне таке слово? Пояснити написання прийменників з іншими частинами мови.

Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе. Човен хитається серед води, плеще об хвилі весло, в місячнім сяйві біліють сади, здалека видно село. Тече річка невеличка з вишневого саду. Кличе козак дівчиноньку собі на пораду. Вийшла, вийшла дівчинонька в сад вишневий воду брать, а за нею козаченько веде коня напувать.

Народна творчість.

Переписати речення, розкривши дужки.

(У)полі береза, (у)полі кудрява, (на)тій березі зозуля кувала. Закувала зозуленька (на)хаті, (на)розі, заплакала дівчинонька (в)сінях (на)порозі. Стоїть явір (над)водою, (в)воду похилився. (Над)річкою бережком ішов чумак (з)батіжком. Запряжу я півня (в) сани та поїду (до)Оксани.

Народна творчість.

Прочитати, пояснити вживання коми перед сполучниками.

Пише не перо, а розум. Правду говорить не язик, а душа. Козак мовчить, але все знає. Вір своїм очам, а не чужим речам. Не краса красить, а розум. Довіряй, але перевіряй. Надія – добрий сніданок, але погана вечеря. Свою кишеню май, а в чужу не заглядай.

Народна творчість.

Попереджувальний диктант.

Навчання і труд поруч ідуть. Ти менше говори, а більше роби. За народ і волю віддамо життя і долю. Одні очі і плачуть, і сміються. Зі щастя та горя скувалася доля. Гордість виїжджає верхи, та повертається пішки. Свічка світить і себе з'їдає. Козак не боїться тучі і грому. Сльоза рідка, але їдка. Маляр і адвокат можуть зробити з чорного біле.

Народна творчість.

Переписати, розкриваючи дужки. Пояснити вживання і невживання коми перед сполучниками.

(В)день ще літо, а (над)вечір - осінь. (Л.Костенко.) Я хочу радості і світла, іти (в)перед, а не (на)зад. (В.Сосюра.) Слово вилетить горобцем, та повернеться воллом. Сушить не робота, а турбота. Не одежа красить людину, а добрі діла. Візьми ось гріш, купи рака, звари юшку та з'їж, рака продай, а мені гроші віддай. (Нар. творч.)

Пояснювальний диктант.

Пишуть не пером, а умом. Пильнуй свого носа, а не чужого проса. Були в кози роги, та стерлися. Вовк линяє, та вдачі не міняє. Пішов по шерсть, а вернувся стрижений. Він у лісі був, а дров не бачив.

Народна творчість.

Диктант з коментуванням.

Ставок заснув. В вечірній тиші вітрець ласкавої весни листочки подихом колише і навіває мрійні сни. (Нар.творч.) Сонце востаннє землі усміхається й тихо за гори далекі ховається... (С.Черкасенко.) Ой піду я степом, лугом та розважу свою тугу. ...А піду я не шляхами, а понад шляхами. (Т.Шевченко.)

Навчальний диктант

Коли хрестили Русь?

На це питання більшість відповість, що це сталося за князювання Володимира. За це його прозвано Святим. У Києві над Дніпром височіє пам'ятник князю. Він застиг у камені з хрестом у руці...

Князь Володимир був хрестителем Русі, але не першим і не єдиним. В іноземних джерелах знайшли свідчення про цю подію в давніші часи. Перше хрещення нашої землі відбулося за князювання Аскольда.

Після смерті Аскольда владу захопив язичник Олег. З літописів було вилучено згадки про хрещення.

Минуло сто двадцять вісім років. Володимир вирішив приєднати Русь до християнського світу. Цього разу нова релігія міцно утвердилася на Русі і стала державною. (З журналу; 100 сл.)

ВІДОМОСТІ З СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ

СЛОВСПОЛУЧЕННЯ.

ГОЛОВНЕ І ЗАЛЕЖНЕ СЛОВА У СЛОВСПОЛУЧЕННІ

Прочитати. Вказати речення і словосполучення, пояснити відмінність між ними.

Пісню калинову я складаю знову.

Мелодійна пісня.

Каштанів жовтий лист прощально одшумів.

Лист каштана.

З поданих слів утворити словосполучення, визначити в кожному головне й залежне слово. Як установлюють змістовий зв'язок між головним та залежним словами? Як здійснюється граматичний зв'язок? Кілька утворених словосполучень ввести у самостійно складені речення (усно).

Осінній, сонце; холодне, дощ, темний, хмари; по, рухатися, небо; вікна, по, стукотіти, налетіти, рвучко; всміхатися, невесело.

Які з поданих сполучень слів є словосполученнями? Свою думку обґрунтувати.

Золотисте листя, шумлять дерева, дощ і вітер, стовбур дуба, березове гілля, сосни і ялини, наблизитись до лісу, вийти на галявину, роздивлятися захоплено, всміхатися радісно, сосновий бір, прощатися з теплом, дерева і кущі, ліс замріявся.

З поданих речень виписати 4-5 словосполучень. Визначити в них головне й залежне слово.

У вересні жовкне й осипається листя дерев. Тоненька берізка тихо й задумливо завмерла на галявині. Скоро вона попрощається з своїм золотим листячком. Міцний і кремезний дуб роздивляється її співчутливо.

Прочитати. Вказати словосполучення непоширені й поширені.

Осінній сад, сон гіллястої яблуні, повні яблук відра, соковиті груші, медвяний запах плодів, обважнілі гілки, братися до роботи, працювали охоче, пам'ятний день осені.

Диктант з коментуванням. Виписати 2-3 словосполучення, зробити їх синтаксичний розбір.

Осінній вітер одгуляв, затих. Стоїть берізонька у іскрах золотих. Красива осінь вишиває клени червоним, жовтим, срібним, золотим. Шипшина важко віддає плоди. Вона людей хапає за рукава. (З творів Л.Костенко.) Вишиває осінь по канві зеленій золоті квітки. Квіти оживають, із дерев спадають жовті нагідки. (Олександр Олесь.)

РЕЧЕННЯ, ЙОГО ГРАМАТИЧНА ОСНОВА. РЕЧЕННЯ З ОДНИМ ГОЛОВНИМ ЧЛЕНОМ (загальне ознайомлення)

Прочитати речення. Чим відрізняються вони від словосполучень? Визначити граматичну основу кожного речення, назвати підмет і присудок. На що вказує підмет? Що виражає присудок?

Повела житами стежка неширока. (В.Симоненко.) Я іду у полі стежкою вузькою. Мрійно і далеко простяглась вона. (В.Сосюра.)

Переписати. Підкреслити в кожному реченні граматичну основу. У яких реченнях – два головних члени, у яких – один?

Ще прохолодно пахне м»ята. Ранкова ластівка літа. (Л.Талалай.) Віє туманами з луку. Пахне барвінком нічним. (А.Михайлевський.) Чорна смородина. Мальви. (А.Михайлевський.) Сміються у полі мальви (Г.Світлична.)

Пояснювальний диктант. У кожному з речень визначити й підкреслити головні члени речення. Вказати речення, граматична основа яких складається з підмета і присудка, та речення з одним головним членом. Підкреслити в реченнях граматичні основи.

Століттями тривала боротьба українського народу за власну державність. (З підручн.) Наллемо серце наше вщерть до краю рідного любов'ю. (С.Черкасенко.) Любов. Працелюбність. Людність. Будемо триматися цього батьківського кореня. (М.Стельмах.) Люблю легенди нашої родини... (Л.Костенко.) Скільки понаписувано віршів! Та не в кожному світиться душа. (М.Левицький.) В кімнаті тихо. І прозоро пливають думки мої ясні. (В.Сосюра.)

Диктант з коментуванням. Визначити й підкреслити граматичні основи речень. Вказати речення з одним головним членом.

По шумі денних голосів на серці тихо, сумно, чисто. (М.Рильський.) І немов здригнулась моря глибина. Мріють кипариси. Місяць.Тишина. (В.Сосюра.) Ніч і море. Місячна дорога стелеться від берега до Бога. (М.Луків.) Зелено, любо усюди! (Олександр Олесь.) Кинем об землю ми лихом, гризотою! (С.Черкасенко.)

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ (РОЗПОВІДНІ, ПИТАЛЬНІ, СПОНУКАЛЬНІ). ОКЛИЧНІ РЕЧЕННЯ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В КІНЦІ РЕЧЕНЬ

Прочитати уривок з поезії Олександра Олеся, правильно інтонуючи речення. На яке слово падає в кожному реченні логічний наголос? Визначити вид кожного речення за метою висловлювання.

- Чи не бачили ви, дядьку,
Тут буланого коня?
Я пустив його на пашу,
Та й заснув на хвильку я...

- Треба йти питати інших...
Де ж він, лишенько моє?!
Гей ти, коню мій буланій,
Гей, озвися, де ти є?!

В далині Дніпро синіє...
Хлопчик плаче, як ягня...
-Чи не бачили ви, дядьку,
Тут буланого коня?

Переписати. Визначити види речень за метою висловлювання. Підкреслити в реченнях граматичні основи.

Візьміть мене, хмари, на крила свої! (Олександр Олесь.) Вітер в небі за хмарами гониться. (В.Симоненко.) Чи знаєш ти світання в полі або в задуманих садах? (В.Сосюра.) Тихо строчать дощі... І навіщо мені ця печаль? (Л.Костенко.)

Пояснювальний диктант. Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. Вказати окличні речення. Пояснити вживання розділових знаків.

Гарно як у полі! Так би йшов завжди. (В.Сосюра.) Ці білі кетяги бузкові... Як серце радують вони! (М.Рильський.) Двори стоять у хуртовині айстр. Яка сумна й красива хуртовина! (Л.Костенко.) Лебеді плавають! Лебеді плавають в місячній сріблї, в срібній саду... (Олександр Олесь.) Як палає світле листя клена! Місто вдалині як гомонить! (М.Рильський.) Хто там ці руки порівнює з золотом? Золото треба порівнювати з ними! (О.Богачук.) І знов круг мене люди. Яке сьогодні блакитне небо, яке високе і чисте! А золотий сміх сонця! (М.Коцюбинський.)

Переписати, визначаючи межі речень і розставляючи розділові знаки. Підкреслити в реченнях граматичні основи. Визначити вид кожного речення за метою висловлювання. Вказати окличні речення.

Вечірнє сонце наближалось до заходу навколо лежав широкий степ своїми квітучими берегами він зливався з велетенським шатром неба який простір чи є десь у світі така краса сріблястою змієюю звивалася по степу річка і губилася за обрієм повівало вечірньою прохолодою жодного підвищення в степу не було видно.

За М.Старицьким.

Навчальний диктант.

Вже вечір ворушив на леваді чуби туманів. Між вербами схлипувала, зітхала вода, а за водою слалися дівочі веснянки. За ними стояли віки печалі, віки сподівань, посвисти ординської шаблі, одсвіти татарських вогнищ. Як багато було сподівань! Як мало було щастя на землі! І ти маєш добувати його, щоб люди не сиділи без хліба, щоб привітніше дивились одне на одного. Щоб люди не за звичкою, а за душевною потребою зичили одне одному доброго здоров'я і не вкорочували його лихим словом. (За М.Стельмахом; 78 сл.)

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ: ПІДМЕТ І ПРИСУДОК

Прочитати текст, дібрати до нього заголовок. У реченнях тексту виділити граматичну основу (усно). Визначити, на які питання відповідають підмет і присудок.

Українські легенди охоплюють і пернате царство. Вони розповідають про курей, гусей, качок, голубів, павича.

Крик півня на світанку відганяє від хати нечисту силу. У хвості півень має особливу "ангельську" пір'їну. Саме вона й будить його вранці.

Особливими властивостями народна уява наділила червоного півня. Він нібито приносить щастя, охороняє худобу. В давнину чумаки брали такого півня в дорогу як надійний оберіг від усього лихого. За повір'ям, червоний півень відкривав людям скарби.

З етнографічного довідника.

Записати народні прислів'я, на місці крапок уставляючи пропущений підмет або присудок. Якими частинами мови виражено головні члени в кожному реченні?

... на своєму смітті гордий. Без півня ... сумна. Хвалилася ... своїми дітьми. Кожна жаба своє болото ... . Добру людину бджола не ... .

Народна творчість.

Довідка: півень, хата, сова, хвалить, кусає.

Переписати. Підкреслити в реченнях граматичні основи. Вказати речення з одним головним членом. Указати речення з присудками, які виражені двома словами.

На Сорок святих день рівняється з ніччю. Господині печуть пшеничні жайворонки із дзьобиком і крильцями. Всі діти в школі ласують цими жайворонками. В Данилка жайворонок був спечений із ячного тіста. Він з гордістю показував усім в школі свого бравенького жайворонка. Крильця

були гарненькі. А всередині в нього було запечено травинку. Вона була солодка, як мед.

За Ю.Яновським.

Прочитати. Виділити граматичну основу речень. Вказати дієслівні та іменні складені присудки.

Звикли за рідну країну всі ми стоять до загину. (Б.Грінченко.) Я молитись мушу за Україну, за народну душу. (П.Куліш.) Троянди були пурпурові. (О.Ющенко.) Кулик на місці соколиним не буде птичим господином. (Нар.творч.) Весна тут була рожевим дівчам. (В.Підмогильний.)

Переписати. Граматичні основи речень підкреслити. У складених дієслівних присудках вказати допоміжне дієслово та неозначену форму дієслова. У складених іменних - дієслово-зв'язку та іменну частину.

Схід сонця зустріти я вийшов у поле. (Олександр Олесь.) Душа мовчить, а хоче говорити, а хоче з другом розділити біль. (І.Шарапов.) Погода у давніх слов'ян був богом ясних днів, був вісником весни. (З етнографічн. довідн.)

ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ, ВИРАЖЕНИМ ІМЕННИКОМ У НАЗИВНОМУ ВІДМІНКУ

Прочитати. У кожному з речень визначити граматичну основу. У складеному іменному присудку вказати іменну частину та дієслово-зв'язку. Прочитати речення, випустивши дієслово-зв'язку. Де при читанні речень слід зробити паузу? Як позначити паузу на письмі? Записати прислів'я, пояснити вживання тире.

Казка є брехня, пісня є правда. Красне слово є золотий ключ. Сказане слово є срібло, а мовчання є золото.

Народна творчість.

Переписати речення, випускаючи дієслова-зв'язки, ставлячи на їх місці тире.

Барвінок є вічнозелена трав'яниста рослина. В українських піснях ця рослина є символ молодості та приязні. Уособлення краси та швидкоплинності життя у народних піснях є мак. Часник є оберег від злих сил, рослина з цілющими властивостями.

Переписати речення, ставлячи пропущені розділові знаки.

Сумління найкращий порадник. Весела думка половина здоров'я. Язик не помело, слова не полова. (Нар.творч.) Слова теж вчинки. (А.Франс.) Упертість у суперечці найвірніша ознака дурості. (Монтень.)

Пояснювальний диктант.

Наша ціль - людське щастя і воля. (І.Франко.) Сміле слово - то наші гармати. Світлі вчинки - то наші мечі. (П.Грабовський.) Страждання - голка. Ниточка - краса. Душа моя - сорочка вишивана. (О.Кулінська.) Сніг лапатий - син слухняний віхоли. (Т.Дзюба.)

Диктант з коментуванням.

Чур - давній бог родинного вогнища давніх слов'ян, охоронець кордонів земельних володінь. Помешкання Чура - тепла хата. Він освячував право на власність: "Чур моє!" Чурка - дерев'яне зображення Чура.

З етнографічного довідника.

Навчальні диктанти.

I. Людина без Вітчизни - соловей без пісні. Батьківщина - рідна мати, вмій за неї постояти. Рідна земля - золота колиска. (Нар. творч.) Державний прапор України - прямокутне полотнище з двох рівних за шириною горизонтально розташованих синьої та жовтої смуг. Малий державний герб України - золотий тризуб на синьому полі (З підруч.). Чужина - могила, чужина - труна. Душа на чужині - то чайка сумна. (Олександр Олесь.)

II. Наша Вітчизна - Україна. Столиця України - Київ. Це чудове місто приваблює туристів з усього світу. Історичні пам'ятки Києва є надзвичайно цікавими. Справжня перлина серед них - Софія Київська. Вона збудована в одинадцятому столітті. Оздоблення собору - мозаїки та фрески. Мозаїками називають зображення із шматочків кольорового скла. Фреска - настінний розпис.

З журналу.

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ: ДОДАТОК, ОЗНАЧЕННЯ, ОБСТАВИНА

Переписати речення, підкреслити в кожному граматичну основу. Які з речень складаються тільки з головних членів? Вказати непоширені речення. Які речення, крім головних, мають ще й інші (другорядні) члени речення? Поставити до цих членів речення питання. Що вони означають?

Осінь стоїть. Голубіє Софія. Вершник на площі підняв булаву. (Л.Талалай.)
Чемодани впаковані. Взятий квиток. Я збираюсь летати в далекі краї
(О.підсуха.) Вирує майдан. Люди оточили бронзовий пам'ятник. На п'єдесталі
пломеніють квіти.

Переписати речення, на місці крапок уставляючи слова. Що означають ці
слова? На питання яких відмінків відповідають? Підкреслити додатки.
З'ясувати, якими частинами мови вони виражені.

Я одержав листа від (кого?) ... У (чому?)... товариш розповів (кому?)... про
своє навчання, свої захоплення. Переказав зміст (чого?) ... , яку щойно
прочитав. Того ж дня я написав (що?) ... на лист.

Скласти речення, у яких подані іменники виступали б то підметом, то
додатком.

Вітчизна, слово, підручник.

Переписати. До виділених слів поставити питання. Що означають ці слова?
Підкреслити означення в реченнях. Визначити, якими частинами мови вони
виражені.

Травень на каштанах світить білі свічі. (В.Сосюра.) На вологий асфальт
опадає золотистий каштановий лист. (В.Базилевський.)

Ввести в речення означення, записавши їх на місці крапок.

Закінчується ... осінь. Вона прощається з ... полями,... лісами, вулицями міст.
Недовго згадуватимуть її ... дерева та кущі. Незабаром їх вкриє ... сніг.

Переписати речення, на місці крапок уставляючи пропущені літери.
Підкреслити обставини. Пояснити, яким чином ви їх визначили.

Липа усміхнено дихає, липа н.ктаром плаче. (В.Вербич.) Не раз хотілося
мені намалювати по-новому в..чірні трепетні вогні... (М.Рильський.)
Солов'ї з обох боків ставу на вербах в..свистували... (П.Куліш.)

Записати народні прислів'я, вставляючи пропущені обставини.

Говорить, як жаба скаче, то ..., то ... . Мамина любов і ...виймає. Не шукай
вітра ..., а журавля ... . Сироті й бородатому ... . Скупий ... платить, а лінивий

... ходить. Твердого горіха ... не розкусиш. Уперед добре подумай, а ... відповідай.

Народна творчість.

Довідка: вгору, вниз; з моря; в полі, в небі; гірко; двічі, двічі; легко; потім.

Пояснювальний диктант. Підкреслити члени речення.

Віє вітер на долину, колише билину. Рід до роду листи пише та на Україну. Засвистали козаченьки в похід з полуночі. Заплакала Марусенька свої ясні очі.

Народна творчість.

Навчальний диктант. Визначити й підкреслити члени речення.

Змією біжить дорога з гори в долину. По сторонах того шляху простелились зелені лани. Тепле та легке повітря хилить до спокою, гне до дрімоти. Дзвінка жайворонкова пісня стиха колише душу... Затихають болі і образи. Зникають клопоти журливі. Почувається несподівана легкість.

За Панасом Мирним.

РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ. КОМА МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Прочитати. Визначити слова, які відповідають на одне й те питання, відносяться до одного й того самого члена речення. Якими членами речення є ці слова? Ще раз прочитати речення, правильно їх інтонуючи.

Реве та стогне Дніпр широкий... Зеленіють по садочку черешні та вишні. Барвінок цвів і зеленів, слався, розстилався. Та посійся не словами, а розумом, ниво! Тяжко, важко в світі жити сироті без роду... По діброві вітер виє, гуляє по полю, край дороги гне тополю до самого долу. Хто ж викохав тонку, гнучку в степу погибати?

З творів Т. Шевченка.

Переписати. Підкреслити однорідні члени речення. Як з'єднуються вони між собою? Пояснити вживання розділових знаків.

Налетіли качки й гуси з далекого краю, збили, сколотили воду на Дунаю. (Нар.творч.) Чайка між хвилями й хмарами в'ється, з бурею стогне, з громами сміється... (С.Черкасенко.) Червоніє круглолиций, горить, а не сяє. (Т.Шевченко.) Гуде вітер вельми в полі, реве, ліс ламає (В.Забіла). Високі хмари м'яко залягли, не обіцяють зливи й снігопаду. (В.Чуйко.) Земля дочекалась і рясту, і сонця, і цвіту. (С.Пушик.) З квіток рожевих, запашних

сплела гарненький ти віночок. І твій дзвінкий, веселий сміх збудив нам річку і гайочок. (С.Черкасенко.)

Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки.

Удома нас так чекають поле річка ліс. (Д.Кремінь.) Вечір наступав тихий та рожевий. (Марко Вовчок.) Вітер віє по долині розхиляє лист калині... (Б.Грінченко.) Чисто щедро шепітливо горнеться трава. (Т.Майданович.) Осінні простори впізнаю але не заплачу. (Т.Зарівна.) Стоїть явір над водою в воду похилився (Нар.творч.) Сядь схились і слухай пісню. (Олександр Олесь.) Якась тонка імла лягла на клени на даль на запорошений спориш. (Є.Маланюк.) Широке поле кругом зеленіє все в шатах квітчастих розкішних рясних...(С.Черкасенко.) Тече вода в синє море та не витікає. (Т.Шевченко.)

УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО ПЕРЕД ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ. ДВОКРАПКА ПІСЛЯ УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНОГО СЛОВА

Переписати, продовжуючи речення однорідними членами. Пояснити вживання розділових знаків.

Ми любимо свою землю, ...
Доля України героїчна, ...
Ми любимо батьківщину щиро, ...
Кожен повинен знати про вітчизну все: її історію, ...

Прочитати. Визначити однорідні члени речення та узагальнювальні слова при них. Звернути увагу на розділові знаки.

У городі і в саду ясніли свіжі осінні квіти: гайстри, палка красоля, гвоздики. (С.Васильченко.) Над річкою густі очерети. А у воді риба: сомки, щучки, линки, красноперки. (Остап Вишня.) І все там трудилось: людина, бджола, вітер, вода... (О.Гончар.) Здавна троянда означала такі властивості: красу, досконалість, витонченість, любов, гордість. (А.Топачевський).

Переписати, на місці крапок уставляючи узагальнювальні слова.

Золотом виблискують на осінніх вулицях ...: каштани, тополі, клени та ясени. Я захоплююсь творами таких ...: Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки. Українська вишивка хрестиком дуже часто зображує ...: калину, виноград, троянди та васильки.

Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки.

Синє все озера річка в синяві намоклий ліс. (В.Малишко.) І усе порожевіло кременисті шпилі грюкочучий Дніпро унизу далекії темнії гаї на верховинах і прудка пташка понад Дніпром. (Марко Вовчок.) На луках густі череди худоби коні бики вівці дикі тури корови. (В.Іванченко.)

Диктант з коментуванням.

Ми встанемо, здужаєм, підемо, зламати себе не дамо. Над нашими муками й бідами ми ще до зірок злетимо. (Б.Мозолевський.) Воля, освіта, рівність, братерство збудять ізнов Україну. (Б.Грінченко.) Тут рідне все: трава, листок, пір'їна. Це наша мила серцю Україна. (В.Швець.) Тут все твоє: долини, ріки, гори. Люби всім серцем дорогі простори. (О.Лупій.) Світ пахучий, сонячний, зелений палахкоче, мерехтить в очах. (Л.Талалай.) Все в нас є для шастя: море, небо, поля барвисті і пращурів слава. (Д.Відмарович.)

Навчальний диктант.

Сьогодні мати почала діставати з комори, зі скрині, навіть з полиці за божницею свої вузлики. В них лежало все насіння: огірки, квасоля біла, ряба й фіалкова, горох, біб, кукурудза жовта й червона, капуста, буряки, мак, морква, петрушка, цибуля, часник, соняшник і ще всяка всячина.

Мати перебирала своє добро, хвалилася його силою і вже бачила себе в городі посеред літа. Я теж в думках збирався в горох або нахилив до себе співучі маківки.

Мати перша в світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'янкий любисток, маковий цвіт і калину. (За М.Стельмахом; 90 сл.)

ЗВЕРТАННЯ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ЗВЕРТАННІ

Прочитати. Вказати слова, які називають того, до кого звертаються з мовленням. Ще раз прочитати речення, правильно їх інтонуючи.

Нене, як в серці щемить! (А.Листопад). Повертайся скоріше, сину! (В.Матвієнко).

Вибірковий диктант. Виписати звертання, з'ясувати, якою частиною мови їх виражено. У формі якого відмінка поставлено іменники? Визначити звертання непоширені й поширені.

Розпрягайте, хлопці, коні та лягайте спочивать (Нар.творч.) Повій, вітре, на Україну (С.Руданський). Чому в тебе, дівчино, очі чорнесенські? (Нар.творч.) Скажи мені правду, мій добрий козаچه! (О.Афанасьєв-Чужбинський). Чи чула ти, дівчинонько, як я тебе кликав? Ой коню мій вороненький, а де ж мій син молоденький? (Нар.творч.) Де ти бродиш, моя доле? (С.Писаревський). Ой не світи, місяченьку, не світи нікому (Нар.творч.) Зоре моя вечірняя, зійди над горою (Т.Шевченко).

Переписати. З'ясувати місце звертання в реченні. Накреслити схеми речень. Пояснити вживання розділових знаків.

- Мамо, я хочу поговорити з вами. (А.Малишко.)
- На зорі мене, мамо, збуди! (Д.Головко.)
- Заспівай мені, мамо! (Б.Списаренко.)

Переписати, розставляючи розділові знаки. Звертання підкреслити. Чи є звертання членом речення? Пояснити.

Не хилися явороньку ти ще зелененький! Не журися козаченьку ти ще молоденький! Не стелися хрещатий барвінку по крутій горі! Держись Хома іде зима. Засмієсь Матвійку дам копійку. Не літай вороно у чужі хорони. Язиче язиче лихо тебе миче! Тільки те й робиш, що людей гробиш.

Народна творчість.

Записати народні прислів'я, на місці крапок уставляючи вибрані з довідки звертання. Поставити розділові знаки, пояснити їх вживання.

Про мене ... хай усі коло мене, аби я зверху. Посидь ...бо ще рано. ... гречку сій як хочеш кашу їсти. Хоч і глевко а ти їж ... . Їж ... мати ще підкине.

Довідка: Семене; Уляно; Мусій; Левку; Мартине.

Перебудувати речення так, щоб виділені словосполучення виступали в ролі звертань. Перебудовані речення записати.

Скільки краси в *моєму коханому місті!* Особливо милі нам *вулиці нашого дитинства.*

Скласти з поданими словами по два речення так, щоб у першому слово було підметом, а в другому - звертанням

Україна, зоря, Київ

Пояснювальний диктант.

Пошли мені, доле, терпіння. (Г.Тарасюк.) Ти біжи, біжи, досадо, не вертай до хати. (В.Симоненко.) Зійди, нічко, тихо, сховай усе лихо. (Б.Грінченко.) Як зріднився я з тобою, як ти горнешся до мене, тихий часе надвечірній! (М.Рильський.)

Диктант з коментуванням.

І куди ця стежка тебе виведе, матінко? (М.Ситник.) Ходімо, братове! Чекає осіння дорога. (П.Гірник.) Повій, вітре тихесенький, з-за синього моря та принеси в Україну козацькую волю! (О.Кониський.) Не блукай, дитино! Через Україну, через нашу хату вже качки летять (М.Ткач.) Вітайте, друзі! Я скорив іще одну вершину, розв'язав іще одну проблему (Б.Мамайсур.)

Навчальний диктант.

Здрастуй, рідний Києве мій! Я люблю тебе гарячою синівською любов'ю. Роки, десятиріччя й віки спливають перед нами на хвилях Славути. Вони залишають нащадкам легенди. Я люблю тебе, сивобородий дідугане, хоробрий нестаріючий лицарю, за твою вічність, за нев'янучу молодість, за величну долю.

За І.Цюпою.

ОЗНАЙОМЛЕННЯ З НАЙБІЛЬШ УЖИВАНИМИ ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ; ВИДІЛЕННЯ ЇХ НА ПИСЬМІ КОМАМИ

Прочитати. Вказати слова і сполучення слів, які виражають упевненість або неупевненість, почуття радості, жалю, здивування, вказують на джерело повідомлення, зазначають порядок викладу думок.

Збоку, очевидно, в просі, обізвалася куріпка. (М.Стельмах.) Я забрела сюди, насправді, випадково (Т.Зарівна.) І, здається, з лісу вийшов на узлісся Лісовик, став, заслухавсь, задивився, стрепенувсь і знову зник. (Олександр Олесь.) Всю довгу ніч проклятий сич на хаті стогне! І, дивна річ, сон тихий пріч від мене гоне. (С.Черкасенко.) Кажуть, хороші сни збуваються восени. (П.Осадчук.) За свідченням літописців, місто Біла Церква було засноване 1032 року. Отже, скільки років виповнилося місту? (З газ.)

Вибірковий диктант. Виписати вставні слова та сполучення слів. Що виражає кожне з них?

До словечка, до слов'ятка притулися, може, так хоч мови рідної навчишся. (М.Тимчак.) Ох, які ж, мабуть, оповідання слухатиме ця осіння ніч! (М.Рильський.) Певно, станом стоять під горою, певно, варять куліш козаки... Тільки пісня іде долиною тим же ярмом та й через віки. (Л.Талалай.) Кажуть, болі минають з часом, перемелеться, пройде все. (Б.Соє.) Як відомо, татарське зілля використовується в народі здавна. По-перше, його застосовують як лікувальний засіб, по-друге, олію цього зілля досвідчені кухарі додають до страв. (З журн.)

Диктант з коментуванням. Зробити синтаксичний розбір перших двох речень.

Кажуть, мудрість приходить з роками. (Л.Дмитерко.) Життя і смерть у роздумах людини, без сумніву, поняття головні. (О. Грязнов.) Я мрію про завтрашнє, отже, існую. (О.Лупій.) Я не гірший за інших, на щастя, і за інших не кращий, на жаль. (В.Забаштанський.) Можливо, вигадка – душа, але болить вона, як справжня. (О.Грязнов.) І ось, нарешті, вершина. (О.Гончар.) Для тебе тільки жити мушу, а може, й вмерти, краю мій! (П.Панченко.) Боже, в цьому домі ще стільки тепла! Осене, може, пізніше б зайшла? (Л.Скирда.) Уявіть собі, жито - одна з найвитриваліших рослин на планеті.

Прочитати. У якому випадку виділене слово є вставним, у якому - ні? Як ви це визначили?

То невже ти ще досі не знаєш, що любов *може* гори звернуть? (Б.Грінченко.) То, *може*, нарікань на долю вже доволі? Для праці й боротьби настала знов пора. (Л.Воловець.)

Скласти речення, у яких подані слова були б вставними.

Дійсно, мабуть, значить.

Навчальні диктанти.

Сім'я

Без сім'ї людство обійтися не може. Звичайно, якщо воно не хоче приректи себе на здичавіння.

Родинне щастя формується під впливом багатьох чинників. По-перше, злагода є результатом добрих стосунків, вона ґрунтується на любові і пошані. По-друге, вона забезпечується тактовністю спілкування, чуйністю й великодушністю всіх членів сім'ї. Нарешті, родинне щастя базується на

посильній участі кожного члена родини у праці, хатній роботі. А головне, всім треба дуже хотіти й прагнути робити все, щоб у сім'ї панував лад.

Без сумніву, майбутнє за міцною, здоровою, трудовою родиною. В її основу має бути покладена висока духовність, національні традиції та знання. (За М.Стельмаховичем; 95 сл.)

Як писати лист

Як відомо, лист - це не папір, чорнило і конверт. Лист - це зміст і стиль. Кажуть, написане пером не виволочиш і волом. Дійсно, сідати за написання листа з поганим настроєм не слід. Більше того, ніколи не надсилайте лист одразу. Перечитайте його наступного дня, може, доведеться переписати його заново.

Адресу на конверті потрібно писати точно й охайно. На конверті треба вказати й зворотню адресу. По-перше, вона може знадобитися адресатові для відповіді. По-друге, лист мусить повернутися назад, якщо з якоїсь причини не знайде адресата.

Писати й підписуватись, безумовно, треба розбірливо. (З журн.; 90 сл.)

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ І СПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ.

КОМА МІЖ ПРОСТИМИ РЕЧЕННЯМИ, ЩО ВХОДЯТЬ У СКЛАДНЕ

Прочитати. Визначивши в кожному реченні граматичні основи, вказати речення прості та складні. У чому полягає різниця між ними? Як пов'язані між собою прості речення в складному?

Сонце йде понад землею, по землі проходить мати. (І.Муратов.) Мати сіяла сон під моїм під вікном, а вродив соняшник. (Б.Олійник.) Пахне любисток і м'ята, мальви цвітуть край вікна. (Д.Луценко.) Як мати заспіва серед зими, втихає заметіль за ворітьми, барвінок тихо проситься до хати, щедрують попід вікнами дівчата. (Г.Петрук-Попик.)

Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Підкреслити в реченнях граматичні основи. Прочитати речення, правильно інтонуючи.

Грому і блискавки Левко боїться, а в..селку хлопчик любить. Вона йому ввижається дівчиною, і вбрала ця дівчина свій вінок різнобарвними стрічками. І в..сна йому теж здається дівчиною, але коли в..селка ж..ве на хмарі, то в..сна ходить по з..млі, її можна побачити на лузі, коли там верби розпускаються. Ще весну можна побачити в полі біля кр..нички, коли вона воду набирає.

За М.Стельмахом.

Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Поставити пропущені коми. Пояснити вживання ком. Довести, що подані речення за будовою складні. Прочитати їх, правильно інтонуючи.

Та по горах сніги л..жать по долинах води стоять і по шляхах маки цвітуть а козаки у Крим ідуть. (Нар. творч.) П..шаєт..ся калинонька явір молодіє а кругом їх верболози й лози з..леніють (Т.Шевченко.) А вже як в лузі я сп..нивсь тут обняла мене калина. (Д.Іванов.) Кожна гілка кол..хнуласть кожна пташка вже співа а згори все дужче й дужче сонце світ свій розл..ва. (Б.Грінченко.) Махали клени стомлено руками та світ на жаль збагнути їх не міг. (Б.Манюк.)

Диктант з кометуванням. Зробити синтаксичний робір одного зі складних речень.

Осінь танула, як тане воскова свічка, вона ставала все прозорішою й легшою. Жадна земля випила за літо сонце, і воно стало бліде. Почалися дощі і вітри. Природа довго боролась, шуміла, протестувала і не хотіла коритись, але мусила. Лице неба стало суворим, а його уста дихнули холодом. Потім труснуло сніжком, і земля здавалась аркушем паперу, на яким дитина пробувала зелені, руді і сірі фарби.

За М.Коцюбинським.

ПРЯМА МОВА. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ

Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. Визначити слова автора та пряму мову. Пояснити вживання розділових знаків.

Дід учив: "Бережися ганьби! Ми козацького чесного роду". Дід учив: "Батьківщину люби, Україну в годину й негоду!" (С.Литвин.) "Не кидайсь хлібом, він святий!"- в суворості ласкавій, бувало, каже дід старий малечі кучерявій. (М.Рильський.) "Не хлібом єдиним" - резонні слова. Та я пам'ятаю, бабуся казала: "Як хліб на столі, не болить голова." Й окрайчиком хліба вначат частувала. (Л.Паниченко.)

Переписати спочатку речення з прямою мовою, що стоїть після слів автора, потім речення, у якому пряма мова стоїть перед словами автора. Пояснити розділові знаки.

Їхав козак на війноньку, сказав: "Прощай, дівчинонько!" "Дай мені, милостива пані, насамкінець люльку докурити!"- сказав запорожець Смерті. (Нар.творч.) "Ріжте! Бийте!"- на фортеці кричить Гамалія. (Т.Шевченко.) Ой

співав я, віщував я: "За малу годину оживить живеє слово рідну Україну". (П.Куліш.)

*Попереджувальний диктант.

Проводжає сина мати і шепоче: «Мужній будь». (В.Сосюра.) «Синку, кріпися!» - мені ти твердила. (І.Франко.) Питала ласкаво: «Чом, синку, ти зблід?» (Є.Плужник.) «Куди це ви, мамо?» - сполохано кинулись діти. (Б.Олійник.) А мати вмовляє гірко: «Та годі вже, годі, доню!» (Г.Світлична.) Мовлю нечутно, самими губами: «Хочу додому, хочу до мами!» (П.Осадчук.)

Пояснювальний диктант.

I. Раз їде пан. Доїжджає до річки, а там пастишок пасе овець. От пан і питає його: "Скільки у тебе овець? Чи далеко до села? Чи річка ця глибока? Як тебе звать?" Той пастишок і каже йому: "Сімсот, сім миль, по коліна, Мартин".

Народна творчість.

II. "Таки ми витягли!"- сказав Комар Волам, що витягли вози з багна з снопами. (Левко Боровиковський.) Коник плаче, серце мліє, кинувсь він до Мурав'я: "Дядьку, он зима біліє! От тепер же згину я!" (Л.Глібов.) "Навіщо нам ворогувати?"- казали до Овець Вовки. (Б.Грінченко.) Сів Горобець і скаргу пише в суд: "Від Солов'я життя мені немає..." Жалілася Свиня: "Ніяк не зрозумію, за що так люди хвалять Солов'я! Адже він навіть хрюкати не вміє!" (В.Симоненко.) "Коханий мій! Чи ж я тобі не любя?"- присватувалась Лисина до Чуба. (Г.Гайовий.)

Диктант з коментуванням. Накреслити схеми речень.

I схвильованая нива квилить з вітром: "Буде злива!" (С.Черкасенко.) "Я сердитий, та не дуже",- місяць грудень очі мружить. (Т.Коломієць.) «Що снилось, мамо?» - запитав я. «Весна», - вона відповіла (В.Гей). Ходив рак сім років по воду, прийшов додому, став через поріг перелазить, розлив та й каже: "Отак чорт скору роботу бере!" (Нар.творч.)

Продовжити прислів'я прямою мовою. Пояснити розділові знаки.

Заліз кіт на сало та й кричить: "...". Раз на віку трапилось черв'яку на моркву залізти, то він каже:"...". Сам лежить у калюжі, а кричить:"...". Казав овес:"...". Казав ячмінь:"..". Гречка каже:"...".

Довідка. Мало! Я вище всіх! Не бризкай! Сій мене в болото, буду я золото!
Кинь мене в грязь, то будеш князь! А мене хоч в золу, аби в пору.

Перебудувати подані речення на речення з прямою мовою, перебудовані речення записати. Пояснити розділові знаки.

Хвалилась вівця, що в неї хвіст як у жеребця. Хвалилась калина, що з медом солодка. Казав хрін, що він добрий з м'ясом. А м'ясо каже, що воно й без хрону добре. Хвастала кобила, що з возом горшки побила.

Народна творчість.

Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки. Прочитати, правильно інтонуючи речення.

Говорять якомсь поляки запорожцям Ми от воюємо завжди за честь а ви за гроші Чого кому бракує той за те воює відповідають козаки

Народна творчість.

Навчальний диктант.

Як відрізнити майбутнього винахідника від військового, а природженого фізика від лірика? Поставити перед водоспадом. Лірик скаже: " Яка краса!" "Яка сила!"- промовить фізик.

Коли Федір Піроцький побачив водоспад, він був уражений. Дивився на водяну лавину й міркував: "Працює, як тисяча силачів! От би цю силу на завод!" Сила водоспаду могла оживити машини й верстати, полегшити працю людини.

Свої міркування молодий фізик виклав у вигляді проекту. Це була цілком нова на той час ідея водяної електростанції.

Ідея була помилковою, але саме ця помилка допомогла вченому винайти трамвай.

Найперший трамвай було збудовано в Києві 1892 року. (За Л.Сапожниковим; 94 сл.)

ДІАЛОГ. ТИРЕ ПРИ ДІАЛОЗІ

Прочитати. Скільки осіб бере участь у кожній з розмов? Прочитати за особами. Пояснити розділові знаки.

І. - Мамо, ти пам'ятаєш ту вазу, яка переходить в нашій родині з покоління до покоління?

- Звісно, пам'ятаю. А що?

- Моє покоління щойно її розбило...

За В.Корецькою

II. - Грицю, ти зізнався вдома, що одержав двійку?

- Зізнався.

- Ну то й що?

- Нічого. Вдома нікого не було.

В.Слюсар.

III. - Ой дівчино, серце моє,

Чи підеш ти за мене?

- Не піду я за тебе -

Нема хати у тебе!

- Підем, серце, в чужую,

Поки свою збудую.

- Постав хату з лободи,

А в чужую не веди!

Чужа хата така,

Як свекруха лихая,

Хоч не лає, так бурчить,

А все ж вона не мовчить!

Народна творчість.

Прочитати текст за особами. Звернути увагу на інтонацію. Вказати пряму мову, репліки діалогу та слова автора. Пояснити розділові знаки.

Одлітали всі ластівки рядочками

Та кликали ластівочку: "Лети з нами!"

- Ой як мені летітоньки аж за море,

Коли одно ластів'ятко в мене хворе...

- Як ти свого ластів'ятка не покинеш,

Ми полетим у вирії, а ти згинеш!

- Почекайте, подружечки, на тій гілці,

Візьму зворе ластів'ятко я на крильці...

То не бідна ластівочка з ластів'ятком,

Ой, то мати мандрувала із дитятком...

О.Колесса.

Записати, розставляючи пропущені розділові знаки. Прочитати за особами, правильно інтонуючи.

Батько запитав у сина

Як у тебе справи з географією

З географії я найсильніший в класі відповів син
Молодець якщо справді так
Це так тату я завжди з учительської приношу в клас великий глобус

Пояснювальний диктант. До якого стилю слід віднести поданий діалог? З якою метою письменники використовують усвоїх творах розмовно-побутовий стиль?

Недалеко тріснула крига.

- Чуєш? - питає Петро.

- Чую.

- А знаєш, що воно?

- Ні.

- Це щука хвостом лід розбиває.

- То в неї такий хвіст?

- Як залізо! Це зараз невелика вдарила, а буває, як махне, так і виб'є ополонку, а з неї отакенний хвостище прогляне. Іноді рибалка і вихоплює щуку за хвіст на берег.

Річка знову затріщала за верболозами. Там теж ударила хвостом щука.

За М.Стельмахом.

Скласти і розіграти діалог, який міг би відбутися між двома товаришами (або однокласниками) після того, як один з них повернувся з риболовлі. У якому стилі ви складатимете діалог? Записати його. Пояснити розділові знаки.

Переписати текст, почленувавши на речення, у вигляді діалогу. Пояснити розділові знаки. Прочитати за особами.

Мамо я уже великий добре синку що ж по тому йду на Буг ловити рибку щуку принесу додому ти великий для порядку спершу ніж гуляти сину прополи цибулі грядку і сходи до магазину забаганки син притлумив дивиться з-під брів на неньку каже я вже передумав мамо я іще маленький

В.Василяшко.

Вільний диктант. Викласти зміст народного анекдота, використавши діалог. До записаного тексту дібрати заголовок.

Овочівник і котляр проходили повз город.

- Дивися, які великі головки капусти! - каже котляр.

- Знайшов, з чого дивуватися. Я одного разу виростив таку головку капусти, як дім,- відказує овочівник.

- Може бути. А я одного разу зробив такий великий котел, як клуб.

Засміявся овочівник:

- Який ти хвалько! Говориш неправду і навіть не червонієш! І в брехні знай міру! Навіщо потрібен такий здоровенний котел?

- Я хотів зварити твою головку капусти.

Народна творчість.

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

ЗВУКИ МОВЛЕННЯ. ГОЛОСНІ ТА ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

Прослухати слова. Якими звуками вони різняться?

син - сон
вулики - волики
сила - мила
казан - качан
луг – лук
погана - догана
гніт - гніт

Прослухати пари слів. Як заміна одного звуку іншим змінила значення слова?

Гриб - грип, жити - жати, грати - брати, гай - рай.

У поданих словах замінити окремі звуки так, щоб утворилися нові слова.

Піч, кора, рік, гуля, каша, пиріг.

Додаючи або віднімаючи один звук на початку або в кінці слова, утворити інше слово.

Курок, пора, буквар, пара, окомір, рука.

Переписати, на місці крапок уставляючи пропущену букву. Який звук позначає буква? Як впливає заміна звуку на значення слова?

І. Біг л..сок у л..сок, ніс в торбині колосок. (В.Ладижець.) Сердитий вітер після ..ливи трусив щосили вишню й ..ливу. (А.Качан.) Бук бундючивсь перед ..убом, тряс над ..убом бурим ..убом. (В.Ладижець.) Поміняв ..ило на ..ило.

Женяться не на ..ік, а на ..ік. Комусь як ..олото, а комусь як ..олото. Не слухав ..ата, то послухаєш ..ата (Нар.творч.)

П. Хто на п..ріг, тому п..ріг, а хто від порогу, тому щаслива дорога (Нар.творч). ..ілка з ..ілки радо – стриб! Біля гр..ба – білий гр..б. Біля нього ще гр..би, грабельками хоч гребі. (Л.Куліш-Зіньків.) Гнат під сміх усього класу вивів крейдою, що к..т в морі плаває, а ласий до мишей і сала к..т. (Є.Бандуренко.)

У поданих словах назвати звуки голосні та приголосні.

Мати, школа, книга, домівка, кімната.

Подані слова записати в дві колонки: у першу ті, що починаються з приголосного, у другу - з голосного.

Батько, орел, аркуш, око, небесний, учитель, вулиця, міський.

Замінивши голосний звук, утворити нове слово.

Річка, липа, село, сад.

Перегрупувавши приголосні звуки, утворити нові слова.

Городи, літо, ручка, рамка.

Пояснювальний диктант. У виділених словах назвати звуки голосні та приголосні.

Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з *тобою*. Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає. Як широка сокорина віти розпустила... А над самою водою верба похилилась...

Т.Шевченко.

ПРИГОЛОСНІ ТВЕРДІ Й М'ЯКІ, ДЗВІНКІ Й ГЛУХІ; ВИМОВА ЗВУКІВ, ЩО ПОЗНАЧАЮТЬСЯ БУКВАМИ Г ТА Ґ

Вимовити звуки, якими відрізняються слова.

Син - синь, лаз - лязь, рад - ряд, сад - сядь.

До поданих дібрати слова, які відрізняються парним м'яким звуком твердому приголосному звуку.

Лук, стан, сіл,

Переписати, вставляючи пропущені букви. У виділених словах назвати спочатку тверді, потім м'які та пом'якшені приголосні.

Т..хесенький вечір на *землю* спадає, і сонце сідає в т..мнесенький гай. Ой сонечко ясне! Невже ти *втомилосьь*? Чи ти розгнівилосьь? Іще не лягай! (В.Самійленко.) *В..чірне* сонце! Дякую за день! (Л.Костенко.)

У подані слова вставити по черзі букви, подані в дужках. Пояснити, як змінюється значення слів. Охарактеризувати звуки, що позначаються поданими в дужках буквами.

Кі(з,с)ка, ка(з,с)ка, га(д,т)ка, гру(б,п)ка, ве(з,с)ти.

Пояснювальний диктант. Вказати звуки, якими різняться виділені слова. Охарактеризувати ці звуки.

Хвалився-вихвалявся *Захар*, який в нього чорний *загар*. Запитав у Зіни *Гліб*: «Звідкіля береться *хліб*?» Розвела руками Зіна: «Звідкіля ж? Із магазину!» (Є.Бандуренко.) *Гава* дуже любить *каву* – чорна *гава* чорну *каву*. (О.Орач.)

Записати подані слова в дві колонки: в першу ті, що починаються на дзвінкий, в другу - на глухий.

Берег, порада, липа, кора, роса, хор, море, золото, скарб, шелест, гудзик, журба, тінь, факт, день.

Диктант з коментуванням. У виділених словах назвати приголосні дзвінкі та глухі, тверді та м'які.

У тім лузі явір зелененький, під явором коник вороненький, а на коні козак молоденький. Сидить же він, на *скрипочку* грає, струна струні стиха промовляє. Чорна хмара вгорі *зашуміла*, а в козака шабля *задзвеніла*.

Народна творчість.

Прочитати. Звернути увагу на вимову звуків г та ґ у виділених словах.

Браття, бандури і кобзи беріть, будемо грати... Ще вчора йшли вони за грати, терпіли мовчки глум катів. (Олександр Олесь.) Гніт мовчання розчавлює

простір. (Г.Вівчар.) Христя засвітила невеличкий каганець. Підсліпо чадіючи на всю хату, горів його гніт. (Панас Мирний.)

Вибірковий диктант. Виписати слова зі звуком г.

Нарядилася, як пава, а кричить, як гава. Насміялась ворона з грака, роздивилась - сама така. Свого не хвали, чужого не гудь. Безрогий віл і гулею б'є. Що за галас галасає? Мати сина викликає. Ой, гвалт! Сама в хаті - не дам ради й кошеняті!

Народна творчість.

Розподільний диктант. Слова з *г* та *г* записати в дві колонки.

Горох, гедзь, гатунок, груша, гусінь, густий, ґрунтівка, гусеня, гнотик, гуркіт, гумка, губа, ґратований.

Записати слова, що відповідають поданим значенням. 2 - 3 слова ввести у самостійно складені речення (усно).

Верхній шар земної кори, на якому розвиваються рослини. Вишневий клей. Вада, недолік. Сорт виробу за якісними ознаками. Прибудова з площадкою і східцями перед входом у будинок. Дитяча іграшка у вигляді кола або кулі на осі, яка при швидкому обертанні утримується у вертикальному положенні.

Для довідок. Ґрунт. Ґлей. Гандж. Гатунок. Ганок. Дзига.

Пояснювальний диктант.

Не вечір ще, та день мов пригаса. У мряці тане гелгання гусине... І все це, друзі, провесна й краса. (М.Рильський.) Мати сивенька уледіла сина на ганку, наче завмерла, схопилася за оберіг. (О.Лупій.)

ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУКІВ МОВЛЕННЯ НА ПИСЬМІ. АЛФАВІТ. СПІВВІДНОШЕННЯ ЗВУКІВ І БУКВ. ЗВУКОВЕ ЗНАЧЕННЯ БУКВ Я, Ю, Є, Ї

У поданих словах назвати звуки та букви. Для чого слугують букви? Які знаки письма, крім букв, ви знаєте? Які бувають букви? Чому не можна сказати "голосна буква", "дзвінка буква"?

Калина, хліб, радість.

Назви міст записати за алфавітом.

Одеса, Черкаси, Харків, Запоріжжя, Сімферополь, Чернігів, Вінниця, Донецьк, Полтава, Житомир, Херсон, Алушта, Дніпропетровськ, Ужгород, Львів, Суми, Івано-Франківськ, Тернопіль, Рівне, Ялта, Київ, Чернівці, Миколаїв, Хмельницький, Луцьк, Харків, Луганськ.

Слова, що починаються з тієї самої букви, записати в алфавітному порядку. Перевірити себе за орфографічним словником.

Наталка, низовина, няньчити, небосхил, нульовий, Нестір, наввипередки.

Записати в алфавітному порядку назви п'яти відомих вам творів літератури (кінофільмів).

Переписати. У виділених словах визначити кількість звуків та кількість букв. Позначити в дужках після слова.

Слово "буква" в усі слов'янські (..б,..зв) мови прийшло від германців. У них слово означало букове дерево, а також дощечку (..б, ..хв.) з бука, на якій накреслювались (..б,..зв.) письмена. У нас слово "буки" спочатку було назвою літери б, а пізніше будь-якої літери.

За А.Коваль.

Визначити кількість букв та звуків у поданих словах.

День, льон, ягода, Юлія, єдиний, їжа, їжаченя, яблуня, сюди, синє, джем, дзеркало, підземний, щит, щедрість.

Подані слова записати в дві колонки: 1) слова, в яких кількість букв та звуків однакова; 2) слова, в яких звуків більше, ніж букв; 3) слова, в яких звуків менше, ніж букв.

Їзда, швидкість, гудзик, підзаголовок, переджнивний, джерело, фойє, пуца, п'ятий, дзьоб, кінь, Ньютон, надзвичайний, дзвінок, плющ, плющ, бджола, сиджу, віджити, єдність, гордість, людина, їдець.

Переписати, вставляючи замість крапок пропущені букви. Підкреслити слова, в яких кількість букв та звуків не збігається.

Краєчок в..селки, як вишивку мами, річка полоще у хвилях бурхливих. (К.Мандрик.) З п..люсток роса, як сльоза зв..са. (В.Сосюра.) А от же пуп'янки у мене на столі сьогодні розцвіли у хатньому т..плі. (М.Рильський.)

Ва..кий ячмінь м..довим вусом бджолу за лапку лоскотав.
(М.Вінграновський.) Відтоптався джміль по конюшині і м..дові відспівав
жн..ва. (Л.Талалай.) Дніпро л..жав у б..регах чистим блакитним дзеркалом.
(З.Тулуб.) Лезом точеним біля річки пер..дзвонює осока. (Д.Кононенко.)

СКЛАД. ОСНОВНІ ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ. НАГОЛОС

Подані слова поділити на склади. Від чого залежить кількість складів у слові? Охарактеризувати кожний склад (закритий чи відкритий, наголошений чи ненаголошений).

Надія, осінь, дар, подарунок, переформувати, двадцяти- п'ятирічний.

Записати слова, погрупувавши їх за кількістю складів. Зробити звуковий запис виділених слів.

Мрія, глей, мережаний, операція, дзьоб, предковичний, строк, Київ, Україна, життя, радість, сміх, щохвилини, схід, далекосяжний, сузір'я, сиджу, підземелля.

Відгадати загадки, відгадки записати. Записані слова поділити для переносу. Які з них не можна переносити? Позначити наголос.

Біла, як сніг, надутий, як міх, лопатами ходить, а рогом їсть. Повзун повзе, сімсот голок везе. Ноги, як лопати, хату поверх хати має, рахунок жабам знає. Уночі літає, вогнем миготить, а диму немає. В землі гулялося, на повітрі розгулялося, в печі гартувалося, запахом своїм всіх приваблює. Без рук, без ніг, а всіх кладе на постіль.

Відгадки. Гуска, качка, лебідь. Їжак. Лелека. Світлячок. Хліб. Сон

Записати уривок з вірша, поділивши слова на склади та позначивши місце наголосу.

Давно вже скошені лани,
Стоять степи похило,
А в лісі, в лісі восени
Так любо ще, так мило.
На липах листя золоте
Тріпоче понад вами,
Неначе знову ліс цвіте
Осіnnими квітками.
Ось жовтий лист на зайця впав,

І заєць стрепенувся,
Схопивсь, на задні лапки став
І вбік кудись метнувся.

Олександр Олесь.

Вибірковий диктант. Одного разу учень написав оповідання, Дав його прочитати товаришеві, той прочитав, неправильно наголошуючи деякі слова. Виписати слова, прочитані з неправильним наголосом. Як їх слід наголошувати? Зробити висновки про роль наголосу.

Серед стрімких скель стояв високий лицарський замок. Його оточував глибокий рів та земляний насип. Замок охороняли вправні воїни, влучні стрілки. Дістатися до палацу можна було вузькою дорогою. Підніматися нею було справжньою мукою. Дорога петляла між проваллями. Їхнє дно нагадувало страшне пекло.

Прочитати й пояснити значення слів. Визначити, до яких частин мови вони належать. З двома з них скласти й записати речення.

Кругом - кругом, коси - коси, жили - жили, гори - гори, ворона - ворона, п'ята - п'ята, роботи - роботи.

У виділених словах позначити місце наголосу. (Для зручності подаємо слова з позначеним наголосом).

Парне катання, *парне* молоко. *Підданий* обробці, *підданий* короля. *Переносне* значення, *переносне* приладдя. *Нескладний* підліток, *нескладний* приклад. *Відомість* серед читачів, *відомість* про виплату грошей. Географічний *атлас*, блискучий *атлас*. Вправний *електрик*, колір *електрик*.

Подані слова записати за алфавітом, позначивши місце наголосу. За потреби звернутися до орфоепічного словника (або словника наголосів). Які слова мають подвійний наголос?

Читання, запитання, завдання, помилка, апостроф, випадок, ненависть, асиметрія, аргумент, документ, медикамент, арахіс, кілометр, сантиметр, шофер, столяр, черговий, ненависть, одинадцять, діалог, дефіс, вимова, ворота, Євангеліє.

Переписати речення. У виділених словах поставити наголос.

Сади покрили землю. Тихі води оповивають *городи* й *городи*. (М.Рильський.) Струни *настрою* *настрою* на бадьорий юний лад. (В.Еллан.) Через край із *серця* рідне слово ллеться. Оживи, козацька славо, у бандурних струнах, нехай *серця* звеселяться! (П.Куліш.) Великому возові – велика й *дорога*. *Дорога* ложка до обіду. (Нар. творч.)

ГОЛОСНІ НАГОЛОШЕНІ Й НЕНАГОЛОШЕНІ, ЇХ ВИМОВА Й ПОЗНАЧЕННЯ НА ПИСЬМІ. НЕНАГОЛОШЕНІ *Е, И, О* В КОРЕНЯХ СЛІВ

Переписати пари слів, позначити наголос. Як вимовляються наголошені голосні? Як вимовляються ненаголошені? Як зміна наголосу впливає на вимову звуків [е], [и], [о]? Зробити звуковий запис виділених слів.

Широкий - широко, веселий - весело, голубка - голуб.

Переписати. Які слова у поданих словосполученнях вимовляються однаково? З'ясувати їх значення та правопис. У який спосіб ви це з'ясуватимете?

Гриби підберезовики; греби до берега. Покличте мене; мене тиждень. Сталевий клинок; зеленолистий кленок.

Зробити звуковий запис поданих слів. У виділеному слові назвати звуки та букви. З'ясувати написання слів. За яким словником перевіряють написання слів? Як побудовано орфографічний словник?

Сестра, зимовий, розумниця, минуле, дверцята, *блищати*.

Переписати, вставляючи пропущені букви та позначаючи наголос. Дібрати перевірні слова.

Хв..лина, кр..кливий, вип..ляний, в..сло, р..бро, г..лубити, к..жух.

У поданих словах вказати голосні звуки, які вимовляються нечітко. Зробити звуковий запис слів. Змінити кожне з слів або дібрати спільнокореневе, щоб сумнівний голосний у ньому випав.

Човен, хлопець, жовтень, пеньок, палець, стілець, праведний.

Словниковий диктант.

Вітер, майстер, травень, прапорonoсець, кашель, вишень, їдалень, шевця, жeнці.

Правильно вимовити слова. Переписати їх, підкреслити буквосполучення *-ере-, -еле-*.

Селезень, ожеледь, мережа, стерегти, щелепа, пелена, перелаз, перемога.

Вибірковий диктант. Виписати слова з буквосполученнями *-ере-, -еле-*.

Справжнє щастя завжди попереду. Чуже переступи, та не займи. Не бійся, та стережися. Не довіряй вовку череду. Добрі жорна все перемелють. Нехай буде гречка, аби не суперечка. Упертий, хоч черепком вухо ріж.

Народна творчість.

Пояснювальний диктант. Підкреслити слова з ненаголошеними *е, и*. Дібрати, де можливо, перевірні слова. Слова з *-еле-, -еле-* підкреслити.

Вересень у рідному селі пахне перестиглими сливками. (С.Пушик.) Стежки нема до кр..ниці. (В.Юхимович.) Метелик в'ється по квітках, бджола дзвенить крилом, вітрець тихесенький біжить, цілується з листом. (Б.Грінченко.)

Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Позначити орфограми, пояснити правопис слів. За потреби звернутися до орфографічного словника.

Теплий ще вер..с..нь дивну м..режку злотом ч..рвоним на листі заплів. (С.Черкасенко.) В..селочку віт..р дужий узяв на пл..че... (В.Шевчук.) Он з..лений пуп'янок троянди журиться, що сунеться з..ма. (С.Пушик.) Б..ре найперший сік бджола з в..рбових золотих с..режок. (Я.Шутько.) І конем гр..вастим пролітає віт..р... (В.Сосюра.) В ст..пу коса зб..ває роси. (Д.Фальківський.) Ми сядем в чов..н, візьмемо в..селко і попл..вем на бер..г золотий. (В.Бичко.) Забр..нять лани струмками, зашумлять садами балки. В оч..реті над ставками ніч не спатимуть р..балки. (М.Пригара.) Сумний груд..нь і свято, і в буд..нь. Б..р..женого Бог б..р..же, а козака шабля. (Нар. твор.)

Уставляючи пропущені букви, записати слова у дві колонки: в першу ті, в яких сумнівні ненаголошені голосні перевіряються наголосом, у другу - в яких не перевіряються. За потреби звернутися до словника.

Л..генький, д..када, л..генда, в..чірній, скр..витися, н..бесний, сх..лятися, ц..стерна, сл..вовий, д..вина, ан..кдот, потр..бувати, л..даченький, л..сиця, д..ректор.

До поданих слів дібрати слова з протилежним значенням. Визначити в них орфограми. За потреби звернутися до орфографічного словника.

Важкий, відсталий, майбутній, дорогий, наступний, дурний, схвалювати, свято, поразка.

ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ТА ПОЗНАЧЕННЯ ЇХ НА ПИСЬМІ. УПОДІБНЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Прочитати. Схарактеризувати вимову приголосних у словах. Яка розбіжність між вимовою і написанням слів?

Джем, гедзь, ходжу, гава, гудзик, Хвіртка, хвіст, Федір, формула, зсунути, боротьба, легко, вокзал.

Прочитати. Виписати слова, в яких глухі та дзвінкі приголосні можуть у вимові уподібнюватись. Як перевірити написання слів з приголосними, що уподібнюються? Зробити звуковий запис цих слів.

Здається, й мала пташка, а кігті гострі. Далеко, та легко, а близько, та слизько. (Нар.творч.) Червона калино, чого в лузі гнешся? (І.Франко.)

Переписати слова, з'ясувати їх вимову та правопис. Зробити звуковий запис виділених слів.

Голубка, берізка, подружка, везти, низько, підбігти, змогти, полегкість, вокзал, рюкзак, анекдот, дьогтю, *молотьба*, *просьба*, лисичці, овечці, на підніжці, *гнівається*, вмиваєшся, переймаєшся, розпечений, розказаний, *безшумний*, зсохнути, зчистити.

Переписати, вставляючи на місці крапок пропущені букви. Позначити орфограми.

Ми..тіти, кі..тистий, ло..ці, ді..ці, до..ці, перемо..ти, поле..шення, ко..ьба.

Пояснювальний диктант.

У боротьбі гартується душа, здається іспит на звання людини. (Л.Соловйова.) Наші предки колись задля краю свого труд важкий підіймали на плечі. (В.Самійленко.) Мов одна велика казка весь Господній світ. (Б.Лепкий.) Золотистою сережкою знову висне місяць над Дніпром (М.ситник.) Стоять собі дерева з червоними від сонця вершечками, стоять будинки з золотими шибками вгорі... (В.Винниченко.) Хата співала. Колядки змішувалися з піснями про воли круторогі. Пісня дзвеніла в шибки. (За Г.Косинкою.)

Диктант з коментуванням.

Я Вітчизну у спокої і в грозі люблю. (В.Сосюра.) Як достославна боротьба, пройшла над нивами сівба. (М.Рильський.) Небо ставало сіре, тільки на заході ще горіла малинова смужка, як величезна скибка стиглого кавуна. (В.Винниченко.)

СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Прочитати слова, назвати групи приголосних, у яких відбулося спрощення. Переписати, позначити орфограми.

Корисний, проїзний, тижневий, улесливий, щасливий.

Від поданих іменників утворити прикметники. Позначити орфограми. Назвати групи приголосних, в яких відбулось спрощення.

Кількість, якість, виїзд, тиждень, область, лестоці.

Вибірковий диктант. Виписати слова, в яких відбулося спрощення.

Котиться в небі щасливий грім, дощ розшептався у хвилях жита. (Я.Шпорта.) Проймає сеце й радісно щемить (М.Людкевич). Сонце підбилося вище і пригрівало. (Г.Тютюнник.) За обрієм зловісним десь туман збирається важкий. (Ф.Мицик.) З-під гори в тумані розіслалась балка, простяглась по балці з чумаками валка. (Я.Щоголев.)

Переписати прислів'я, уставляючи пропущені слова. Підкреслити слова, у яких відбулося спрощення.

Чесному всюди честь, хоч і під ... . Улесливий чоловік гірше ... : у вічі ласкається, а поза очі кусається. Заздрісний від чужого ... сохне. Корисливе серце завжди ... . Ранні пташки зеренця клюють, а ... слізки ллють.

Для довідок. Лавкою. Гадюки. Щастя. Кам'яніє. Пізні.

Словниковий диктант.

Вісник, шелесне, зап'ястний, корисливий, хруснути, захисний, хвастнути, хвастливий, улесливий, цілісний, шістнадцять, просланий, масний, шістсот, жалісний, контрастний, аванпостний.

Переписати, на місці крапок уставляючи, де це потрібно, букви.

І в щас..ливі й злі години ми для неї ж..вемо, на Україні й для України будем жити й помр..мо... (В.Самійленко.) Ой про нашу чес..ну славу буде мир гр..міти. (П.Куліш.) Побачу я свій рідний край і під пес..ливі шепоти осінні спочину сер..цем на Україні... (С.Черкасенко.) Чес..на й терниста дорога до правди. (С.Тельнюк.) Контрас..ний - це різко прот..лежний у чомусь.

Записати слова, що відповідають поданим значенням. Утворити від цих слів прикметники. Пояснити написання утворених прикметників.

Вантаж для регулювання підйомної здатності повітроплавальних апаратів. Передовий військовий пост або ж пост охорони, виставлений у напрямку противника. Місцеве органічне добриво, що його одержують з різних органічних решток внаслідок їх біологічного розкладання.

Для довідок. Баласт. Аванпост (те саме, що й форпост). Компост.

Диктант з коментуванням.

На крилах радісних вітрів спадає листя яворів. (Г.Кривда.) Подався геть собі туман, і знов заслали квіти лан. (М.Філянський.) Не шелеснуть листям над самотнім ганком в тишині вечірній ясени стрункі. (Д.Фальківський.) Лле небо жовтня запізнiлі сльози. (М.Дубович.) Спомин зайчиком перемайнувся крізь пестливі й глузливі слова. (М.Доленго.)

Навчальний диктант. Підкреслити слова, у яких відбулося спрощення. Вказати вставні слова.

Він високий, елегантний, хоч вороги, а може, просто заздрісні люди називають його кістлявим. Завжди щасливий прислужитися гарній царівні. З нею він уважний, облесливий, буває хвастливим. Але йому так хочеться

сподобатись! Тому й розповідає про свої доблесні подвиги, про двобої з напасниками.

Нападають на нього ненависні йому багатирі, всілякі там Котигорошки. Якщо до царівен він жалісливий, то до наїзників буває безжалісний. Нема чого вештатися сюди мало не щотижня!

Упізнали? Звісно, це Кощій Безсмертний. Таким викохало його в нашій уяві телебачення. Цей зловісний казковий персонаж, мабуть, не такий вже й безнадійний. Він має здоровий глузд і почуття гумору. Хіба цього мало? (100 сл.)

ОСНОВНІ ВИПАДКИ ЧЕРГУВАННЯ У - В, І - Й

Переписати й виразно прочитати прислів'я. Підкреслити прийменники *в, у* та сполучники *і, й*. Чому в одному випадку пишемо *у*, а в іншому - *в*? Чим зумовлене вживання *і - й*?

Два коти в одному мішку не помиряться. Лучив у корову, попав у ворону. Люби рибу не на сковороді, а у воді. Лякали шуку, що в озері втоплять. У своїй хаті й кочерги помагають. Дожидай долі, то не матимеш і льолі. Дружні сороки й орла заклюють. І сила перед розумом никне. Заварив кашу, так і їх. Крукові й мило не допоможе.

Народна творчість.

Прочитати пари слів. Пояснити вживання *у-в, і-й* на початку слів.

Україна - Вкраїна. Учитель - вчитель. Вперед - уперед.
Йти - йти. Ім'я - ймення. Іван - Йван.

Чи можливе чергування *і - й, у - в* у наведених нижче словах?

Вправа, урок, угода, інститут, Іваненко, Власенко.

Переписати, вставляючи на місці крапок потрібні слова чи префікси.

Наш ..вчитель, працював ..вечері, бабусин ..нук, живемо .. Одесі, оселились .. Києві, дерева .. куці, прийшов .. запитав, учителі .. учні, навчаюсь .. школі, .. кімнаті .. Оксани, Іван .. Марічка, троянди .. айстри, вовк .. ягня.

Переписати. Вставити на місці крапок *і - й, у - в*, пояснити вживання їх. Зробити фонетичний розбір виділених слів.

.. ..сякім подвір'ї своє повір'я. До слова ..де .. прислів'я. Найдеться купець .. на дірявий горнець. Жалів яструб курку, доки ..сю обскуб. ..дарив .. дзвін, як треба .. макогін. ..ти на комара з дрючком, а на вовка з швайкою. Краще погано їхати, ніж хороше ..ти. Добре, як голому .. кропиві. Коваль коня кує, а жаба .. собі ногу дає.

Народна творчість.

Пояснювальний диктант. Прокоментувати вживання у - в, і - й.

Судження у прислів'ях висловлюються здебільшого у вигляді серйозних формулювань. Та найбільшою любов'ю користуються ті прислів'я, в яких є дотеп. Уміння поставитись з гумором до своїх труднощів і злигоднів є ознакою оптимізму й морального здоров'я народу. Український народний гумор вважають м'яким і добродушним. Навіть грубувате слівце українець уміє делікатно пом'якшити й замінити натяком.

З посібника.

ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ БУКВАМИ Ь, І, Є, Ю, Я

Прочитати пари слів. Якими звуками ці слова різняться? За допомогою якої букви позначено м'якість приголосних звуків на письмі?

Син - синь, лис - ліс, лук - люк, знати - зняти.

Прочитати. Виписати слова з м'якими приголосними. Підкреслити букви, що позначають м'якість попередніх приголосних на письмі.

"Що це є Батьківщина?"- раз питалась Оля, а батько радо відповів на це дитині:

"Знай, батьківщина це ріка, що серед поля,
поза селом, ген, попід лісом, тихо плине,
це в саді нашому дерева, зілля, квіти,
це на ланах пшениця злотокося,
це той, що віє з піль, пахучий теплий вітер,
це на левадах скошена трава в покосах,
це наші всі пісні і молитви щоденні,
це рідна мова - скарб, якого ти не згубиш,
це небо, синє вдень, а серед ночі темне,
це, моя Олю, все, що ти так щиро любиш".

Б.-І.Антонич.

Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Зробити звуковий запис виділених слів. Як позначається в них м'якість приголосних?

Осріблені місяцем гори *бл..щать*, їм кедри і сосни казки ш..лестять, і дивні *пісні* їм *співають* вітри... Д..рева сх..ляються, руки сухі простягають, журно кол..шуться, журно *ш..почуть*. (Олександр Олесь.)

Розподільний диктант. Записати слова з м'якими приголосними в три колонки: у першу - ті, в яких м'якість приголосних позначається буквою *ь*, у другу - буквою *і*, у третю - буквами *є, ю, я*.

Українець, земля, Січ, сяйво, батько, сім, зоря, майбутнє, кульбаба, листя, рік, сталь, діти.

Пояснювальний диктант. Підкреслити у словах букви, що позначають м'які приголосні. Як позначається їх м'якість на письмі?

Берегинею наші предки називали богиню, що берегла від усякого горя. Пізніше так почали називати жінок, які підтримували домашнє вогнище.

Шанобливе ставлення українців до матері - запорука того, що козацькому роду не буде переводу. Жінка стоїть біля витоків нового життя, вона це життя плекає і зміцнює. В цьому її призначення, її найголовніша суть. (За В.Супруненкою.)

СПОЛУЧЕННЯ *ЙО, ЬО*

Переписати, позначаючи орфограму - буквосполучення *йо, ьо*. Обґрунтувати написання слів.

Йодистий, майоріти, гайок, його, мільйон, сьогодні, сьомий, сльоза, льодовий, синього.

Розподільний диктант. Слова з *йо* та *ьо* записати в дві колонки.

Майор, льон, схвильований, район, підйомний, бойовий, у нього, затьохкати, бадьорість.

Переписати, на місці крапок уставляючи, де це потрібно, пропущені букви.

Міль..он складається з копійок. Видно сову по погляду, а сокола по пол..оту. ..ому пальця в рот не клади. Я посію пшениченьку, вродиться л..оночок, коби отак до роботи, як до співаночок. Розумному натяк - дурному

ки..ок. Ранній пізн..ому не кланяється. Багато нян..ок - дитина без носа. Натє й мою баночку на д..оготь.

Народна творчість.

Пояснювальний диктант.

Йосип - цікавий хлопець, талановитий. (Панас Мирний.) Ще з годину петляв батальйон лісом. (Г.Тютюнник.) Спадають краплі дощові, неначе сльози, на дорогу з маленьких бруньок задубілих. (Г.Кривда.) Я тягнусь по гілочку тонку синього небесного бузку. (Л.Талалай.) Медальйон - ювелірна прикраса у вигляді овального футляра, в який вміщують портрет. (Із словн.)

Диктант з коментуванням.

У цьому полі синьому, як льон, судилося тобі самому бути... (В.Стус.) Підводиться на древньому Дніпрі новітнього моста будівля строга. (Д.Павличко.) Розкуйовджені тумани уквітчалися стрічками. (Д.Фальківський.) Небо потемніло від хмар, лише там, де сховався окрайок місяця за хмару, світліє її розвіяне пасмо. (О.Гончар.)

ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

Переписати слова, позначаючи орфограму - м'який знак. Обґрунтувати написання слів.

Учитель, вогонь, батько, сядьте, більший, сьогодні, дзьоб, трьома, їдальня, сільський, Ольчин, доньці, няньці, навчаються, сміється, мільйон, сеньйор, порт'єра.

Переписати, на місці крапок, де це потрібно, вставляючи м'який знак. Вживання м'якого знака обґрунтувати.

Який гіст.., така йому й чест... . Шануй бат..ка й нен..ку, буде тобі скріз.. гладен..ко. Молодий умок - це весняний л..одок. Ранній пізн..ому не кланяєт..ся. Хто мовчит.., той тр..ох навчит.. . Так зробив, що пал..ці знат.. . Розвивайся, не згинайся, зеленен..кий дубе, бо із тебе колисон..ка дитинон..ці буде.

Народна творчість.

Від поданих слів утворити прикметники з суфіксом *-ин*.

Донька, Галька, Галинка, Маринка, сопілка, Санька, білка.

Подані слова поставити в формі давального відмінка однини.

Ненька, матінка, вишенька, голка, зупинка, Оленка, Оленька, гуцулка, квітонька, сосонка, господинька, травинка, Юлька, вчителька.

Розподільний диктант. Слова з м'яким знаком і без нього записати у дві колонки.

Піч, тінь, радість, менший, п'ять, льох, ситець, сухар, польовий, міський, сільський, стільці, кінчик, Харків, пральня, мільярд, насип, ціль, Тетянці, Юльці, спілці, ополонці, змагаються, пишеш, медальйон, любов, смієшся, тонший, листя, мізинчик.

Пояснювальний диктант.

I. Постукали у мої двері гості з далекого поліського села. (В.Ткаченко.) В біленькій простій хустинці онукам несучи гостинці. (П.Щегельський.) Тьмяніють в уяві заморські дива, палаци чужі і палати. Дивом дорога стає польова і стежка до рідної хати. (М.Луків.) Ой вийду я у садочок, стану край віконця. Чи не вийде моя мила ще раз до сходу сонця? (С.Руданський.) Стане жалібно кувати зозуленька вранці, стануть вити й голосити вовки-сіроманці. (Я.Щоголів.) Розтрьохкався соловейко на калиноньці, щось не спиться серед ночі сиротиноньці. (П.Грабовський.) Мерзлий листочок на гілці горіха б'ється і проситься в хату (В.Юхимович.) Ой у саду на вишеньці соловейко щебетав. (М.Кропивницький.) Високих журавлів стрімкого лету не замінить синиченьці малій. (Л.Матусяк.)

II. Тут що не двір, то квітне по Наталці. І кожна хоче у кіно й на танці. (Л.Костенко.) І довго-довго цвіт веселчин сяє на ластів'янім трепетнім крилі. (В.Бичко.) Відступає зима, відступає, за вікном цвірінчать горобці. Мов розстрілюють сніг промінці, і теплішає небо безкрає. (В.Сосюра.) Без голки не кравець, без сокири не тесляр. З добрим поживеш - добре й переймеш. З лихим зійдешся - і свого позбудешся. Хто топиться, той за соломинку вхопиться. А на моїй хатиноньці крокви з моркви. А на моїй хатиноньці лати з м'яги. (Нар.творч.)

Диктант з коментуванням.

Доля кується у боротьбі, дужий не гнеться, гнеться слабій. (М.Вороний.) Зроду бравий запорожець ні сльозинки не пролив. (Я.Щоголів.) Чи в нас нема коней на степах широких, чи вуголь на люльці погас? (С.Руданський.) Вдар лихом об землю! Лучче пташці на сухій гілці, ніж у золотій клітці. (Нар.творч.) Сьогодні над Бульйонською моєю ключем перелітали журавлі.

(М.Рильський.) Навчився я і у звичайній гальці знаходити довершеність корала. (В.Шпичка.)

Контрольний диктант

Лелека

До лелеки українці ставляться з великою пошаною. Двір, де є гніздо цього птаха, вважається щасливим. У селі, де є хоч одне лелече гніздо, не буде біди від блискавки. Мабуть, повага до лелеки викликана тим, що він є радісним вісником наближення весни.

У лелечому гнізді буває до чотирьох білих яєць. Місяць батьки висиджують їх по черзі. Потім вилуплюються голенькі пташенята. На відміну від мовчазних дорослих птахів вони голосно пищать. Ростуть лелечата дуже швидко. Разом з батьками вони шукають їжу по луках, на полях.

Перед відльотом у теплі краї на зиму лелеки збираються в зграї. (З журн., 94 сл.)

ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ АПОСТРОФА. ПРАВИЛЬНА ВИМОВА ТА НАПИСАННЯ СЛІВ З АПОСТРОФОМ

Додержуючи правильної вимови, прочитати подані слова. Зробити звуковий запис слів. Для чого вживається апостроф?

М'ята, дев'ять, п'ятий, сузір'я, під'їзд.

Вибірковий диктант. Виписати слова з апострофом, позначивши в них орфограму - апостроф. Пригадати вивчені в початкових класах правила, пояснити вживання апострофа.

М'які слова і камінь крушать. До слова йде й прислів'я. Птицю пізнати по пір'ю, а людину по мові. Говорить п'яте через десяте. Людям язика не не зав'яжеш. У всякому подвір'ї свої повір'я. Це мухи коня з'їли, а вовк помагав. Розжалобився, як вовк над поросям: від'їв ніжки та плаче. (Нар. творч.)

Словниковий диктант.

Солов'ї, в'ється, верф'ю, пом'якшувати, пів'яблука, пів'ящика, узгір'я, під'яр'я, матір'ю, з'їхати, під'яскравити, з'явитися, об'єднати, під'язичний, з'юрбитися, під'южувати, Лук'ян, комп'ютер, інтерв'ю, миш'як.

До поданих слів дібрати споріднені, які пишуться з апострофом. З'ясувати вживання апострофа.

Солома, риба, перо, трава, двір, хлопець, торф, їздити, їсти.

Додержуючи правильної вимови, прочитати пари слів. Пояснити вживання та невживання апострофа.

Бур'ян - буряк. Міжгір'я - порядок. Зв'язати - свято.
Подвір'я - повітря. М'ята - тьмянний. В'ялити - цвях.
Зв'язок – дзвякнути, п'ятий – мавпячий, під'язичний - вдячний.

Слова з апострофом та без нього записати в дві колонки.

Слов'яни, присвята, святкувати, пов'язаний, дзвякнути, риб'ячий, мавпячий, без'ядерний, безіменний, з'єднати, зекономити, з'явитися, зйомка, пів'юрти, Лук'янченко, Воробйов, гороб'ята, солов'їний, Соловійов, рясний, пір'їна, любов'ю, морквяний, рум'яний, бюро, пюре, п'ятнадцять, верб'я.

Переписати речення, на місці крапок ставлячи, де потрібно, апостроф. Зробити звуковий запис виділених слів.

Ой гори, гори, золоті верхів..я! Та нащо ж я до вас так пориваюсь? (Леся Українка.) Ви, Зв..ягеля скелі, *узгір..я* веселі! (Олена Пчілка.) Кругом поле широкее р..ястом зацвіло. (Левко Боровиковський.) Гуде в Задніпров..ї діброва. (В.Швець.) Винувато крізь поле Мар..їне шлях пульсує. (М.Шевченко.) Із темноти з..являються зірки і мерехтять сторожко і тремтливо. (В.Мороз.) Тчуть у небі казкові узорі волохаті сузір'я вгорі. (П.Вакуленко.) В траві росинки затремтіли, жемчужним полум..ям горять. (Д.Загул.) Садів рум..яний цвіт обсипався духм..яно. (В.Сосюра.)

Записати прислів'я, на місці крапок уставляючи потрібне слово. Пояснити вживання та невживання апострофа.

В чужій хаті і ... б'ється. Доскакався м'ячик, поки на ...наколовся. В ноги кланяється, а за ... кусає. У нього грошей, як у ... пір'я. Буряк не дурак: на ... не росте, а все в огороді. Усолодився, як ... у хріні. Як усе ..., то не буде чого ковтати. Поки зайця вб'ють, то вола ... . Опеньки з'явилися - ... скінчилось.

Народна творчість.

Для довідок. Тріска. Цвях. П'яти. Жаби. Дорозі. Черв'як. Святкувати. З'їдять. Літо.

Пояснювальний диктант.

Зверху чорний ворон в'ється, вихром кінь баский несеться. (М.Костомаров.) Богдан Хмельницький в'їхав до Києва через Золоті ворота. (В.Земляний.) І здається, за вікнами темними сивий кінь під'їжджає під клен. (М.Левицький.) Поп'ялися чепурні хатки по підгір'ю. (О.Гончар.) Чорніє млин, рум'яна спить вода, і солов'їна пісня молода пливе струмком із росяного саду. (М.Рильський.) Садки убрались рясно, красно, хмарки вгорі закам'яніли. (Д.Загул.) Немов метелик полум'яний, на кущ тернини сонце сіло. (Б.-І.Антонич.) Духмянить медуниця і рута. (Д.Павличко.) Лук'янівка - район Києва з багатим історичним минулим. Назва виникла, на думку істориків, від імені подільського майстра Лук'яна, який мав тут земельні ділянки. (З довідника.)

Диктант з коментуванням.

I. Чи не той то хміль, що коло тичин в'ється? Чи не той то Хмельницький, що з ляхами б'ється? Їхав ляшок морквяний, коник буряковий, кожушина горіхова, жупан лопуховий. На козакові сап'янці - видно п'яти і пальці. Нема гірше, як індик, бо одного мало, а двох не з'їси. Солом'яна згода краща за золоту зраду.

Народна творчість.

II. Ступаю твердо по своїй землі і слухаю священну рідну мову. (І.Качуровський.) Мова твоя, Україно, з мови твоїх солов'їв... (Д.Кремінь.) А пам'ять відлуннеє славні події, роз'ятрюють дзвони Святої Софії (Д.Відмарович.) Я серце напою любов'ю святою, за правду я стану до бою! (Д.Загул.) Жаром калини зігріюся, хмелевим цвітом уп'юсь. (П.Воронько.) Над озером пливла м'яка й тендітна тиша.(М.Хвильовий.) В міжгір'ях сині стеляться тумани. (С.Черкасенко.) Сади шумливі і духмяні холодна осінь роздягла. (В.Сосюра.)

ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОДОВЖЕНИХ М'ЯКИХ ПРИГОЛОСНИХ ТА ЗБІГУ ОДНАКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Подані слова розібрати за будовою. На межі яких частин слова можуть збігатися звуки? Зробити звуковий запис слів.

Беззоряний, беззубий, стінний, годинний, піднісся, розрісся.

Утворити від поданих слів нові слова на *-ний (-ній)*. На межі яких частин слова збігаються звуки?

Осінь, ціна, кінь, лимон, будень, день, балкон, ячмінь, закон.

Словниковий диктант. Розібрати слова за будовою.

Віддалений, відданість, оббілений, піддатливий, перенісся, зрісся, наддніпрянський, юннат, військкерівник.

Переписати речення. Позначити орфограму - подвоєння приголосних, пояснити написання слів.

І лиш шумить осінній Київ за голубим моїм вікном. (В.Сосюра.) Лимонний вітер задмухав понаддніпровий вечір. (М.Вінграновський.) Лунають наддніпрянські співи, зозуля золото кує. (М.Рильський.) В снах віддзеркалена турбота денна. (В.Малишко.) Над пасмом туману вознісся собор. (М.Левицький.) Для людської думки немає віддалі. Бездонної бочки не наповниш. Позика не штука, та віддача мука. (Нар. творч.)

Прочитати. Пояснити написання виділених слів.

Дивлюсь, аж супротив мене їде здоровенний запорожець. На коні збруя така, що незчисленні гроші коштує... (П.Куліш.) Це був князь палкий, відважний, незрівнянний у бою. (Олександр Олесь.) Яка прекрасна й невблаганна осінь... (О.Омельченко.) Моя печаль неподоланна. (С.Черкасенко.)

Прочитати подані слова. Як вимовляються подовжені м'які приголосні? Виділені слова передати звукописом.

Волосся, колосся, знання, завдання, стаття, сіллю, піччю, *лється*, лляний, зрання, спросоння.

Переписати, на місці крапок уставляючи там, де це потрібно, букви. Позначити орфограми, пояснити написання слів.

Занят..я, жит..я, безсмер..я, стат..я, лист..я, узліс..я, ріл..я, сіл..ю, мід..ю, повіс..ю, скатер..ю, мит..ю, радіс..ю, л..є, вил..ють, навман..я, бов..аніти, спросон..я.

Слова з подвоєнням та без подвоєння записати в дві колонки.

Гілля, щастя, тінню, ділення, швидкістю, розповіддю, даллю, буття, кров'ю, ртуттю, *лється*, ніжністю, гордістю, матір'ю, навмання.

Переписати, на місці крапок уставляючи, де це потрібно, літери.

Нема вершини без підніж..я, немає неба без землі. (А.Бортняк.) Світ був переповнений сонцем і ніжною блакит..ю. (Ю.Збанацький.) А он букет Андріївської церкви возніс..я в небо. (В.Чуйко.) Дзвони різнотон..ям, перелун..ям ціле місто полонили вмить. (О.Лупій.) Дзвеніло жайворонків стоголос..я, волошки видивлялись з-під колос..я. (Я.Камінецький.) Спросон..я позіхнув кіс..лявий ліс. (Б.Костиря.) Ніжніст..ю повніт..ся серце, радість по жилах тече (О.Різниченко.) А світлих мрій кружляє зграя і в серці молодіст..ю грає. (О.Ющенко.)

Від поданих слів утворити спільнокореневі слова з подвоєнням. Позначити орфограму, пояснити написання слів.

Наближати, звертатись, мовчати, визволити.

Пояснювальний диктант.

На сході ранок ухопився за золоту гичку проміння і витягнув із землі сонце. Зрідка спросоння заскрипить журавель або гупне біля якогось похиленого тину яблуко, проллється шипучим соком на траву, і знову тиша... Сумне осіннє смеркання. Місяць все щедріше оббризкував сяйвом дерева і шлях. На ставку спросоння кахикнула качка.

З творів М.Стельмаха.

Виписати з речень слова з подвоєнням через збіг та з подвоєнням на позначення подовжених м'яких приголосних у дві колонки.

Рвуть зілля дівчата, віночки плетуть, а мої оченьки тільки сльози ллють. (С.Руданський.) А тут ніч темна така, що тільки навмання вгадуєш дорогу. (П.Куліш.) В сивину неба ввірчуються буравці диму з хат унизу. (В.Винниченко.) І пахощі покошених полян лились медами в далечінь бездонну. (М.Рильський.) Шумить дощ осінній, шумить монотонно, і сутінь снується свинцево і сонно. (М.Луків.) На небі чистому ген хмара бовваніє. (Є.Гребінка.)

Диктант з коментуванням.

Душа ласкава, наче озеро, і трохи синім віддає. (В.Стус.) Може, хмара грозова пролине тінню лиш легкою? (О.Середа-Загаєцька.) Кругом луги, ліси завмерли, горою нісся тихий спів... (Д.Загул.) Обізвися ж, моя мелодіє, я за тебе й життя віддам. (А.Малишко.) Серед поля ллється пісня, віє вітер.

(Олександр Олесь.) Мене сонце в степу лизало так, що й досі волосся ляне.
(Б.Мозолевський.) Раптом звіддала донісся крик. (М.Левицький.) Ліс зустрів мене як друга тінню від дубів крислатих. (М.Рильський.) Вересню, виглянь зімли, хмарку злови за даллю! Милій на плечі вона ляже пухнастою шаллю.
(К.Дрок.)

НАПИСАННЯ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Прочитати. Значення яких виділених слів вам відоме? До якого словника слід звернутися, щоб з'ясувати значення та походження незнайомих виділених слів? За допомогою словника іншомовних слів з'ясувати походження та значення цих слів.

Ми прилетіли вранці у Європу. Блискучий *лайн*ер випустив *шасі*..
(Л.Костенко.) Візьміть мене на дужі крила, хмаринок *каравели*, та понесіть в країну милу з *Босфору* й *Дарданеллів*! (Л.Тендюк.) *Маркіз* де Шампіньйон, у вас *жабо* чудове, та, *пардон*, ви все одно потрапите в *бульйон*. (В.Сторожук.) За ворожіння й забобони почесним доктором *Сорбонни* Ягу обрали, дали папку, червону *мантію* і шапку. (О.Лупул.)

Вибірковий диктант. Виписати слова іншомовного походження. З'ясувати їх значення та походження, за потреби звернувшись до словника.

У вікно зазирає жоржина (Б.Списаренко.) Щось говорило радіо у хаті (І.Гнатюк). Про справжню демократію чимало говорять на трибуні світовій. (М.Рильський.) Не вірю я в апатію і втому. (М.Дьомін.) Ах, обридли ті автомобілі, що течуть в Нью-Йорку, як ріка! (М.Рильський.) Приходять до фінішу тільки надійні та справжні. (Б.Олійник.)

Переписати. Виділити орфограму - букви *и-і*, пояснити, яким правилом пояснюється написання слів. Пояснити лексичне значення кожного слова, за потреби звернувшись до словника.

Директор, циферблат, система, шифр, ритм, бензин, жирафа, інкубатор, інститут, Іспанія, Індія, радіус, дієта, президія, візит, мітинг, нікель, поні, журі, пенальті, Цицерон, Нагасакі, Дізель, дизель.

Переписати, вставляючи замість крапок пропущені букви *и* або *і*. Пояснити написання слів.

С..луєт, б..знес, ст..ль, ц..стерна, арх..в, сп..рт, к..лограм, ф..олетовий, пенс..онер, кл..єнт, г..дролог..я, б..ограф..я, каз- ..но, регб.., жалюз.., брати Гр..мм, співачка В..ардо, поет Ш..ллер.

Записати слова, вибравши з дужок потрібну букву.

(І,и)дея, (і,и)нженер, (і,и)нжир, (і,и)ндекс, (і,и)нвестор, (і,и)дол, (і,и)люстрація, (і,и)нтерес.

Записати слова, що відповідають поданим значенням. Пояснити їх написання. Позначити місце наголосу.

1. Доказ непричетності особи до злочину, оскільки вона в момент вчинення його перебувала в іншому місці. 2. Трубочки, на які накручують волосся для завивки. 3. Елегантно одягнений чоловік, франт, чепурун. 4. Віконниці, штори або пластини для регулювання світла в приміщенні. 5. Найменші птахи на землі. 6. Комплексні спортивні змагання на автомобілях або мотоциклах за заданим режимом руху. 7. Інша назва шотландської вівчарки. 8. Музична п'єса, складена з популярних мотивів (опера, оперета, пісень тощо). 9. Група експертів-спеціалістів, яка розв'язує питання про розподіл місць і вручення нагород на конкурсах, змаганнях, виставках тощо.

Для довідок. 1. Алібі. 2. Бігуді. 3. Денді. 4. Жалюзі. 5. Колібри. 6. Ралі (авторалі, моторалі). 7. Колі. 8. Попурі. 9. Журі.

Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви.

Світ увесь крізь тайфуни й цунам.. до рятунку шука свою путь.
(М.Реп'ях.) Летить сліпучий сонця д..ск, мов кимось кинутий до хмари.
(Я.Камінецький.) Дельф..ни Атлант..чним океаном летять, як білих коней табуни до Г..бралтару. Мчать куди вони у р..тмі болеро? (Ю.Волощак.) Ще, може, десь живе срашний іхт..озавр, мерзотний рибо-гад, дракон сріблястолуский. (Б.-І. Антонич.) Крізь роси митими руб..нами шипшина зріла на зорі. (Б.Мозолевський.) Там, де ти колись ішла, тиха стежка зацвіла вечоровою мат..олою... (Б.Олійник.) Як же гарно! Глянь ти... Краплі падають з весла, наче д..аманти.(В.Сосюра.) Краплини перші вдарили об шибку, кард..ограма блиснула крива. Стояли сосни в білих к..моно. (Л.Костенко.) Гнідий батогові доводив до сліз: «Пора б зрозуміти! Ти – анахрон..зм!» (Б.Слюсар.)

Записати слова, запам'ятати їх написання. Значення незнайомих слів з'ясувати за словником.

Бароко, лібрето, піанісимо, бравісимо, беладона, інтермецо, колектив, тонна, ванна, вілла, нетто, брутто, манна, мадонна, панна.

Прочитати. Виписати слова іншомовного походження, пояснити наявність або відсутність подвоєння приголосних. Пояснити лексичне значення виписаних слів, за потреби звернувшись до словника.

Сироко з Марокко сушить пустелі, приносить свій подих над хвилі і скелі. (М.Гаско.) В долоні вітер туго б'є, алеями кружля... (В.Сосюра.) І знову панна вийде на балкон і кине квітку. А для кого квітка? (Н.Поклад.) І ти була, Мадонна Літта, мов юне літо, молода. В мене світла нині, як у бога. Тонни сонця сиплють у вікно. (І.Драч.) ...Ви віллу не шукайте межі хат. (Д.Креміль.)

Пояснювальний диктант. Підкреслити слова іншомовного походження, пояснити їх написання.

Манна була, мабуть, їжею ангелів, а не людей, бо походила з неба, а не виростала на полі. Бог посилав її людям уранці, і належало збирати її ранесенько, тому що вона розтавала на сонці. (З Дитячої Біблії.) Не менш як п'ятнадцять картин із зображенням Мадонни написав італійський художник Рафаель Санті. (А.Варшавський.) "Народження Венери" - одна з найкращих картин Сандро Боттічеллі. У сімнадцятому солітті собор Святої Софії в Києві було обновлено в стилі бароко.(З довідника.) Роман "Олівер Твіст" написав англійський письменник Чарльз Діккенс. Автор п'єси "Розбійники"-Фрідріх Шіллер.

Записати власні назви в такій послідовності: назви країн, назви міст, назви річок. Поставити наголос.

Міссісіпі, Міссурі, Лісабон, Калькутта, Голландія, Йоганнесбург, Філіппіни, Марокко, Ніцца, Люксембург, Греція, Франція, Андорра.

Прочитати. Пояснити лексичне значення та написання слів, за потреби звернувшись до словника. 1-2 слова ввести в самостійно складені словосполучення або речення.

Контрреволюція, іннервація, ірреальний.

Переписати слова. Пояснити вживання та невживання апострофа й м'якого знака.

П'яченца, Рів'єра, п'єдестал, прем'єра, інтерв'ю, торф'яний, комп'ютер, Фур'є, Мюллер, рюш, Барбюс, пюпітр, бязь, мільйон, мільярд, ательє, порт'єра, бульйон, кан'йон, Мольєр, Ньютон, Готьє, дюна, тюль, тюбик, Дюма, Цюрих.

* Переписати слова , уставляючи, де потрібно, апостроф. Перевірити себе за словником.

М..юнхен, П..яченца, комп..ютер, куп..юра, манік..юр, сек..юриті, ф..юзеляж, ф..ючерс.

Навчальні диктанти. Підкреслити слова іншомовного походження.

I. Вони стояли перед картинами, а італієць пояснював, що художник Ліппі брав за моделі для янголят хлопчисьок з вулиці, а Мадонну писав із своєї жінки. Певне, художник був дуже життєрадісною людиною.

Зараз Богдась сидить за столом і щось виводить на папері. Він попросив у мами красивий аркушик з віньєточкою в куточку, щоб було відомо, що лист надіслано аж з Флоренції. Марія Олександрівна бере купку листів, які одержала в Римі, коли повернулась з Неаполя. У Флоренції їй подобалось. А де в Італії не подобалось?

Коли ж додому? Завтра до Мілану. Потім Париж. А там Чернігів і Петербург. (За О.Іваненко; 95 сл.)

II. Якось у Флоренції виступав відомий комік. Він звичайно виходив на сцену з якимось предметом, що служив йому об'єктом для дотепів. Цього разу він вийшов із пляшкою. Але дотепи й репліки не вдалися, публіка освистала актора.

Пляшка італійською мовою фіаско. Актор жбурнув пляшку об землю й вигукнув: "Це ти, фіаско, винна в усьому!" Цей епізод став сенсацією. У Флоренції, а потім у Тоскані, Болоньї, Венеції, де виступав знаменитий арлекін, слово фіаско почали вживати на позначення провалу, поразки.

Минають роки. Забуваються фіаско, надходить ювілей артиста. Все більше стає аплодисментів, вигуків "браво" та "бравісимо". (За А.Коваль; 91 сл.)

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА. ОЗНАЙОМЛЕННЯ З ТЛУМАЧНИМ СЛОВНИКОМ

З-поміж поданих сполучень звуків вказати лише ті, які є словами. Чи існують слова без значень? Чи існують значення без звукової оболонки?

Шаду, ушад, душа, налат, ланта, талан.

Прочитати. Пояснити значення виділених слів. До якого словника слід звернутися, щоб з'ясувати значення слова?

Талан України з історії всотую. (В.Швець.)

Словник. *Талан* - становище, створене умовами життя; доля, щастя. *Сотати* - тягнути, висмикувати.

Прочитати. Дати відповіді на питання: чи передає звукова оболонка властивості предмета? Які значення має слово? Спробувати витлумачити лексичне значення слова філософ, при потребі звернувшись до тлумачного словника.

Уже в глибоку давнину людей хвилювало питання, чи пов'язана назва предмета з його властивостями. Філософи стародавньої Греції, сперечаючись, навіть розділилися на два табори. Одні казали: так, слово має не випадкову назву, воно відбиває властивості предмета. Це характерно навіть для звуків, з яких складається слово. Якщо в слові є звук р, казали вони, то це слово обов'язково називає щось тверде, грубе, жорстоке, а якщо л - то м'яке, плавне, ніжне.

Інші вчені стародавньої Греції були переконані, що слова - це випадкові назви, закріплені за предметами, і ніякого стосунку до властивостей предмета не мають. То де ж істина?

Помилялися вчені як першої, так і другої групи. У слові слід розрізняти зовнішню (звукову) оболонку і зміст. Звукова оболонка властивостей предмета не передає. Це дійсно випадковий знак, прийнятий у певному колективі. Проте слово вважається значущою одиницею мови, тобто такою, яка, крім звучання, має ще й значення. У слові можуть бути значення двох типів - граматичні й лексичні, які розглядаються відповідними розділами мовознавства. Лексичне (внутрішнє) значення слова - це те, що це слово означає. (За Г.Передерій, Г.Смоляніною.)

За тлумачним словником визначити лексичне значення поданих слів. Розглянути побудову словникової статті. З'ясувати граматичне значення кожного слова. 2 - 3 слова ввести до самостійно складених речень.

Світогляд, плесо, оболонь, намовляти, без сумнівів, коректний.

Виписати з тлумачного словника по 3 слова, що означають назви предметів, назви ознак, назви дій, що починаються буквою П.

За поданими лексичними значеннями назвати й записати слова. З'ясувати граматичне значення кожного зі слів.

1. Молодий вік між дитинством і зрілістю. 2. Який складається з тісно з'єднаних частин, без щілин. 3. Перша вистава п'єси в театрі, циркової, естрадної, концертної програм. 4. Керувати, вести за собою. 5. Накинувши на плечі, не всовуючи рук у рукава.

Для довідок. 1. Юність. 2. Щільний. 3. Прем'єра. 4. Очолювати. 5. Наопашки.

Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. З'ясувати лексичне значення виділених слів, за потреби звернувшись до тлумачного словника. Визначити граматичне значення кожного з цих слів.

Посади калину, хай коралі-*грона* нах..ляють низько до з..млі гілля, хай під сонцем стигнуть ягоди ч..рвоні, щедрим урожаєм повниться з..мля. (Ф.Малицький.) Над самим краєм поля колиш..ться клопоть туману, вб..рає в себе сонце, рожевіє і невідомо де зн..кає, може, спускається на ч..рвоний сап'ян гречки і кладе на нього свою во..кувату ніжність барв. (М.Стельмах.)

Пояснювальний диктант. З'ясувати лексичне та граматичне значення виділених слів.

Гуде планета в буднях, як вокзал, *встають* проблеми тихі і великі. (Б.Олійник.) Гули мости, двигтіли автостради, машини мчали наче навмання. (Л.Костенко.) Боровиками повний сивий бір, а на човні рибалка бовваніє, мов на коні застиглий богатир. (В.Дячук.)

ОДНОЗНАЧНІ ТА БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

Прочитати. Порівняти значення виділених слів. Чи можна їх назвати багатозначними? Що спільного в їхніх значеннях?

Рідна *земля* - золота колиска. (Нар. творч.) Тих чужих *земель*, чужих Америк не ношу в своєму серці я. (А.Малишко.) Вели мене сюди мої пригоди дивні, коли я плив до нашої *землі*. (І.Кочерга.) Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, *земле*, ой поділять... (М.Коцюбинський.) Коли вилізає саме з *землі* всяка

рослиночка - ото мені радість... (О.Довженко.) Зівсюди *Землю* зорі обступили. І Всесвіт в лупу дивиться на нас. (Л.Костенко.)

З поданими словами скласти по 2-3 речення (усно), проілюструвавши багатозначність слів. Скільки лексичних і скільки граматичних значень може мати слово?

Команда, випускати, журавель, срібний.

Розподільний диктант. Багатозначні та однозначні слова записати в дві колонки. За потреби звернутися до тлумачного словника.

Фонетика, стіл, рука, Дніпро, Київ, підмет, слово, гудзик, темний, кобза, епітет, інструмент, диктант, іспит.

Чи можна вважати подані слова багатозначними? Переконатися в цьому за допомогою тлумачного словника. Звернути увагу на побудову словникової статті. 1-2 слова ввести до самостійно складених речень, проілюструвавши його багатозначність.

Іграшка, зухвалий, операція, стаття, хвилювання.

Переписати, підкреслити багатозначні слова. Пояснити значення таких слів у кожному з речень.

У полі могила з вітром говорила: "Повій, вітре буйнесенький, щоб я не зчорніла!" (Нар.творч.) Там матір добрую мою ще молодую - у могилу нужда та праця положила. (Т.Шевченко.) Місяць лютий гостро кутий. Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе. (Нар.творч.)

УЖИВАННЯ БАГАТОЗНАЧНИХ СЛІВ У ПРЯМОМУ І ПЕРЕНОСНОМУ ЗНАЧЕННЯХ

Прочитати словосполучення. Вказати, у якому випадку багатозначні слова вживаються у властивому їм значенні, а в якому - в переносному.

Гострий ніж, гострий язик; підступний ворог, підступний біль; крутий підйом, крутий характер; м'яка перина, м'яка вдача; золоті руки, золоті сережки; розбити склянку, розбити парк; скласти піч, скласти повноваження; підняти вантаж, підняти галас.

Вибірковий диктант. Виписати словосполучення, у якому слово вживається в переносному значенні.

Тонкий папір, тонкий натяк; важкий пакунок, важкий погляд; мертвий птах, мертвий спокій; гарячий прийом, гарячий борщ; підошва гори, підошва черевики; небесна блискавка, пластмасова блискавка; крила пісні, крила орла, отруйне слово, отруйний напій, міська аптека, зелена аптека.

Скориставшись тлумачним словником, з'ясувати пряме й переносне значення слів. До кожного слова дібрати слово, з яким воно вживається в прямому значенні, та слово, з яким вживається в значенні переносному.

Чистий, легкий, мучити, ятрити, голод, пульс.

Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Підкреслити слова, ужиті в переносному значенні. До якого стилю мовлення належить уривок? Які художні засоби в ньому використані?

Сонце сіло. Землю обняла тиха ніч. Небо розгорнуло намет свій - синій, ш..рокий, гл..бокий! Зорі, мов малі діти, вд..влялися в нього своїми бл..сучими очима. Місяць плив по небу, розл..ваючи білувастий світ. Безжурно він д..вився на гори, долини, на вт..хаюче місто.

За Панасом Мирним.

* Попереджувальний диктант. Визначити слова, ужиті в переносному значенні.

Я сьогодні прокинувся рано, бо проміння торкнуло вуста. (М.Дьомін.) Сміх дрібно сіється і сяє. (Т.Зарівна.) Здавило горло. Слова не сказати. (В.Земляний.) Щоб словам твоїм світ повірив, треба сіять їх між людей. (Б.Мамайсур.)

Диктант з коментуванням. Вказати вжиті в переносному значенні слова. В текстах якого стилю такі слова вживаються найчастіше? Якою вони роблять мову? Вказати відомі вам художні засоби.

Ніч впала зразу і проковтнула обрій. Тільки сніги білили, і туман одягав в іній на ніч дерева.

В глибокій тиші дерева снували біле мереживо гілок, наче збирались закинути в глибокі води неба, де неясно тремтіли золотою лускою, мов рибки, зорі.

За М.Коцюбинським.

ГРУПИ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ. СИНОНІМИ, АНТОНІМИ, ОМОНІМИ

Прочитати. Звернути увагу на виділені слова. Різні чи одне й те саме явище природи вони означають?

За вікном мете *хуртеча*, ліпить сніг в вікно... (Я.Щоголів.) Ні пройти, ані проїхати – сіра *віхола*, як віхоть. (Л.Костенко.) Ой, мороз щипа за вуха! *Хуртовина*, *завірюха*! (А.Камінук.) *Хурделиця-метелиця* нуртує за вікном, сніжок танцює й стелиться сріблястим полотном. (А.Наталенко.) Замела дороги *хуга*. Ой сніги, сніги... (О.Мілов.)

Вибірковий диктант. Виписати синоніми. Якими відтінками в лексичному значенні відрізняються виписані слова? За потреби звернутися до словника.

Заводить в село степова дорога, ні краю їй, ні межі. Хай там без нас гуде азартом траса! У нас, мій коню, шлях, а не дистанція. Руді стежки роз'їдені дощами. З крутих плаїв зриваємось, йдемо. (З творів Л.Костенко.)

Визначити різницю в значенні синонімів. З трьома парами скласти речення (усно).

Бігти - нестися. Йти - чалапати. Будинок - хата. Сміливий - відважний. Слухатися - коритися. Сердитий - безжалісний. Самостійний - незалежний. Розбити - розтрити.

До поданих слів дібрати синоніми, утворивши синонімічні ряди.

Рухатися, говорити, старий, розумний, охайно.

До кожного слова дібрати синонімічну пару. При потребі звернутись до словника іншомовних слів.

Інформація, армія, аргумент, аналіз, флора, пейзаж, істина.

Переписати, вставляючи пропущені букви. Підкреслити синоніми. Яка їхня роль у мовленні? Вказати слова, вжиті в переносному значенні.

Он грім травневий радісно гуркоче, а там, за ним, в..селка молода підпер..зала стрічкою півнеба. (О.Кондратенко.) Райдуга бр..нить під неб..сами, гомін лісу чути вдал..ні. (М.Гурець.) Зас..пають сніги. Лиш на овиді біла зоря немігаючим оком тебе проводить за обрій. (О.Кіс.) Нове

століття вже на в..дноколі. (Л.Костенко.) Дуби ростуть поволі, неквапливо.
(М.Рильський.)

Переписати, підкреслити синоніми. Якими частинами мови вони є?

Балакала, говорила сім мішків гречаного Гаврила. Косо, криво, аби живо.
Чоловіка тихого й смирного і кури не клюють. Вище голови не стрибнеш і не
підскочиш.

Народна творчість

Прочитати прислів'я, визначити в них антоніми.

Де багато слів, там мало діла. Дурний любить вчить, а розумний вчитися.
З бідою не знатися - і щастя не знайти. Краще погано їхати, ніж хороше йти. Не
замітай чужої хижі - дивись, чи твоя заметена. Де літував, там було й зимувать.
З праці радість, а з безділля смуток.

Народна творчість.

Записати прислів'я, на місці крапок уставляючи антоніми.

Аби ... переднювати, а ... переночувати. Краще ... рибка, як ... тарган. ...
дім будує, а ... руйнує. ... підняти - ... спустити. ... заробиш - ... з'їси. У ...
розуму язик ... - не скач, ... - не плач.

Народна творчість.

Для довідок. День - ніч; маленька - великий; згода - незгода; вище -
нижче; гірко - солодко; короткого - довгий; знайшов - загубив.

До поданих слів дібрати антоніми, за потреби звернувшись до словника
антонімів. Одну з антонімічних пар ввести в самостійно складене речення. До
яких частин мови належить кожна з антонімічних пар?

Перемога, буденний, стверджувати, могутність, карлик, забути, часто.

Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Відгадати народні
загадки. Підкреслити антоніми.

1. Ж..ве л..жить, а мертво біжить. 2. Удень вікно розб..вається, а вночі само
вставляє..ся. 3. Літом у шубі, з..мою в шапці. 4. Н..сеш - бряжчить, покладеш
- мовчить. 5. Двічі родиться, а раз ум..рає.

Відгадки. 1. Сніг. 2. Ополонка. 3. Дерево. 4. Ланцюг. 5. Птах.

Пояснювальний диктант. Підкреслити в реченнях антоніми.

Все на світі кінчається... День і ніч зустрічаються. (М.Сіренко.) Блукає осінь у саду, в душі моїй весна. Минулеє, сучасне і майбутнє в моїй душі єдині назавжди. (В.Сосюра.) Агава бачить море і скелі, перша стрічає схід сонця, остання ловить червоний захід. (М.Коцюбинський.) Усякі люди трапляються на містку: щедрі і скупі, веселі і сумні, мовчазні і говірки. (М.Стельмах.) Пливла мала сльозина великою водою. (М.Сом.) І кожен фініш це, по суті, старт. (Л.Костенко.)

Диктант з коментуванням. Підкреслити антоніми.

Діла добрих обновляться, діла злих загинуть. Учітесь, читайте, і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь. Одна думка усміхнеться, а друга заплаче. Я ввечері посумую, а вранці поплачу. І світає, і смеркає, день Божий минає... Тричі крига замерзала, тричі розтавала...

З творів Т.Шевченка.

Прочитати. Пояснити лексичне значення виділених слів. Розповісти про омоніми.

Мій *краю* прекрасний, розкішний, багатий! Як небо блакитне - нема йому *краю*, так душі почину і краю немає. (Т.Шевченко.) *Край* берега у затишку прив'язані човни... (Л.Глібов.) Коли є хліба *край*, то й під вербою рай. (Нар.творч.)

Прочитати. Чи пов'язані значення виділених слів між собою, чи виводяться одне з одного? У чому полягає відмінність між багатозначними словами та омонімами? Є виділені слова багатозначними чи належать до омонімів?

Запорозькі козаки плавали на човнах особливої будови, які звалися *чайками*, хоча назва, виявляється, не пов'язана з іменем "чайки-небоги, що вивела чаєняток при битій дорозі", як співається в народній пісні. Це трохи змінена назва турецького високобортного човна, який мав назву шайка. Козаки переробили цю назву з шайки на чайку (вважають, що й прізвище Чайковський теж походить від назви човна, а не від назви птаха).

За А.Коваль.

Переписати, на місці крапок уставляючи омоніми.

Коси, ... , поки роса. Рости, ..., до пояса. Жовтий ... вже опадає, падає додолу, а чумаки вертаються із Криму додому. (Нар. творч.) Знов ... мені прислала мати, невеличкий ... на кілька слів. (В.Симоненко.)

Прочитати словосполучення. Назвати спочатку омоніми, потім багатозначні слова. В чому полягає різниця між ними? Виписати словосполучення, що вміщують омоніми.

Свіже молоко, свіжий вітер; м'яка постіль, м'яка вдача; ключ від замка, журавлиний ключ; літня днина, літня жінка; слід на землі, слід повторити; читання байки, сорочка з байки.

Ознайомитись зі словниковими статтями, звернути увагу на їхню будову. Як позначено багатозначність поданих слів? Як позначено омонімію? Ввести слова до самостійно складених речень, проілюструвавши їх омонімію.

ЛАЙКА I, и,ж. Сварка; слово або вираз, яким лаються.

ЛАЙКА II, и,ж. Сорт м'якої шкіри.

ЛАЙКА III, и, ж. Порода собак.

СПРАВА I,и,ж. 1. Заняття, робота людини.2.Документи.

СПРАВА II, присл. З правого боку.

ОСЕЛЕДЕЦЬ I, дця,ч. Невелика морська промислова риба.

ОСЕЛЕДЕЦЬ II, дця, ч. Вид чоловічої зачіски.

УЇСТИСЯ I, уїмся, іїсися.1. Поїсти доволі, досхочу; наїстися. 2. Поповніти від споживання великої кількості їжі.

УЇСТИСЯ II, уїмся, уїсися. 1. Втиснутися, проникнути вглиб, в середину чого-небудь. 2. Пристати до когось, чогось.

Подані слова ввести в речення так, щоб вони виступали омонімами. У разі потреби скористатися тлумачним словником або словником омонімів.

Склад, лютий, коло, заператися, підіслати.

Для довідок. Частина слова; місце складання чогось. Хижий, кровожерний, злий; другий місяць року. Замкнена крива, всі точки якої однаково віддалені від центру; прийменник. Замикати двері із середини; заперечувати свою провину, не зізнаватися. Посилати когось кудись з таємною метою; постелити, поклати що-небудь під когось, щось.

Пояснити лексичне значення іншомовних слів, у разі потреби скориставшись словником. Пояснити значення питомих слів з таким самим звучанням. Пару слів увести до самостійно складених речень, проілюструвавши їхню омонімію.

Тур (франц.), мул (лат.), клуб (англ.), браво (італ.).

Для довідок. *Тур* - один оберт колом у танці; *тур* - вимерлий дикий бик. *Мул* - свійська тварина, гібрид осла й коня; *мул* - дуже подрібнена, розтерта земля попелястого кольору, що відкладається на дні водойм. *Клуб* - певна громадська організація, будинок, приміщення такої організації; *клуб* - скупчення диму, газу тощо, що набрало кулястої форми; *клуб* - стегно. *Браво* - вигук із значенням схвалення; *браво* - сміливо, енергійно, жваво.

Прочитати речення. Скласти словникові тлумачні статті виділених слів. За потреби перевірити себе за словником.

Зашуміло в кушах, і звідти вибігло якесь звірятко - довгасте та гнучке. Це була *ласка*. (За І.Сенченком.) Слово *ласка* переводжу в ніжність, ніжність називаю лиш добром... (А.Малишко.)

Прочитати пари слів. Записати їх у такій послідовності: однакові за вимовою і різні за написанням; слова, які належать до різних частин мови і збігаються за звучанням та написанням тільки в одній якійсь формі (омоформи); слова, однакові за написанням, але різні за вимовою (наголосом) (омографи).

Дорога - дорога; Лев - лев; віра - Віра; музика - музика; прострочити - прострочити; гребі - гриби; дуло (вітром) - дуло (гвинтівки); три (зошити) - три (рукою); паша - паша; уранці - у ранці; атлас - атлас; за став - застав; світило (у вічі) - світило (небесне), мене - мене; протягом (дня) - протягом (пронизало).

Пояснювальний диктант. До омографів чи омофонів належать виділені слова? Пояснити.

Тече вода в синє море, та не витікає, шука козак свою долю, а *долі* немає. Хати біленькі виглядають, мов діти в білих сорочках у піжмурки в саду гуляють, а *долі* сивий наш козак Дніпро з лугами виграває. Ох, лихо, лишенько, дівчата! *Мати* стан гнучкий, високий, а серця - не мати. Нічого кращого немає, як тая *мати* молодая з своїм дитяточком малим.

З творів Т.Шевченка.

Диктант з коментуванням. Вказати повні омоніми, омофони та омографи.

Козацька атака проводилася лавою, тобто невірвняною шеренгою з загнутими краями для обхвату ворога з флангів. (З книги "Як козаки воювали".) ...Груди пили гаряче повітря, мов лаву вулкана. (М.Коцюбинський.)

Я вийшов на терасу. Мокра лава зустріла з легким подивом мене, проте я сів. (М.Рильський.) Мені дорога лише земля, з якої я расту. (Л.Костенко.) Тому нам і щастя нелегке на світі, дорога крута, а не стежка обічна. (А.Малишко.) Старий вітряк все молиться на сонце... Йому хлібина тепла сниться. Сон це такий щасливий, наче сивий дим... (Н.Собелева-Сологуб.) А Дике Поле, Дике Поле! По груди коням деревій. А мати свій городець поле... (Л.Костенко.) Вересню мій, веслами весело греби, ждуть тебе на березі з кошиком гриби. (Б.Олійник.)

* Прочитати жарти (каламбури). Звернути увагу: в основі кожного з них лежить використання омонімів. Вказати омоніми. За допомогою словника з'ясувати значення слова *каламбур*.

Читає одночасно наш Роман оповідання, повість і роман. Приснивсь мені узимку весняний гарний сон: на лісовій галявині підсніжники і сон. Цей жорстокий місяць лютий до птахів нестерпно лютий. У озері вертлява плітка про щуку розпустила плітку. Гукав матросам з хвилі котик: «Я звір морський, не Мурчик-котик!» Поки траву я у лузі косив, заєць на мене із лісу косив. В світі цілому дівчата люблять танцювати. Українка, чешка, полька люблять вальс, гопак і польку.

Для довідок. *Каламбур* – дотеп, в основу якого покладено використання різних значень одного слова або кількох різних за значенням, але однакових або схожих за звучанням слів.

Чи можна вважати каламбурами подані речення? Свою думку обґрунтувати.

Журавлі замикають на ключ голубі небеса (Т.Зарівна). А лютий посправжньому лютий: такі шаленіють вітри! (В.Климентовська.)

Використавши подані омоніми, скласти каламбури.

Зразок:

В таксі спитала такса: "Яка в вас нині такса"?

Ну й поживна риба кілька! Щоб наїстись, треба кілька.

- Вівсянка (вівсяна каша), вівсянка (птах ряду горобиних).
- Лисичка (мала лисиця), лисичка (їстівний гриб).
- Повіки (завжди, постійно, вічно), повіки (рухомі склад-

- ки шкіри, що закривають очі).
- Мандарин (цитрусове дерево; плоди цього дерева), мандарин (державний урядовець в феодалному Китаї).
- Фен (сухий теплий вітер, що дме з гір), фен (електричний прилад для сушіння волосся).

Перекласти українською мовою, використовуючи російсько-український словник. Визначити стиль перекладеного уривка.

Краткий переводной словарь является в первую очередь лексическим пособием, потому грамматические сведения в нем минимальны. Имена существительные даются в словаре в именительном падеже единственного числа, за исключением тех случаев, когда слово употребляется только (или преимущественно) во множественном числе).

Із словника.

За допомогою українсько-російського словника перекласти подані слова російською мовою. До яких слів без контексту неможливо дібрати єдиний російський відповідник? Розкрити багатозначність цих слів, давши всі можливі переклади. Значення виділених слів з'ясувати за тлумачним словником¹.

Полуниця, кетяг, ошатний, помисливий, картатий, тендітний, бешкетник, бурштин, вдача, наглий, мимохідь, кепкувати, полотніти, стать, стрункий, щербатий, строкатий.

Самостійно виписати з українсько-російського словника по два багатозначних слова разом зі словниковими статтями, попередньо ознайомившись з відповідними умовними позначками у вступній статті словника.

Зразок.

НЕГОДА ж. 1.ненастье, плохая погода, ж.; 2.(несчастье) невзгода, ж.

Користуючись словником, перекласти українською мовою. Які типи мовлення поєднані в уривку? З'ясувати його стиль. Визначити тему й основну думку.

Звали ее Ю-ю. Не в честь какого-нибудь китайского мандарина, а просто так. Увидев ее впервые маленьким котенком, молодой человек трех лет

---

¹ Для шкіл з російською мовою навчання.

вытаращил глаза от удивления, вытянул губы трубочкой и произнес: "Ю-ю". Точно свиснул. И пошло.

Сначала это был только пушистый комок с двумя веселыми глазами и розовым носиком. Дремал этот комок на подоконнике, на солнце. Лакал молоко из блюдечка, ловил лапой мух на окне. Катался по полу, играл бумажкой, клубком ниток, собственным хвостом... И мы сами не помним, когда это вдруг вместо рыжего пушистого комка мы увидели большую, стройную, гордую кошку, с глазами, как желтые топазы, первую красавицу и предмет зависти любителей. (За О.Куприним; 102 сл.)

Навчальний диктант. Підкреслити синоніми. До виділених слів дібрати антоніми. Лексичне значення підкреслених слів з'ясувати за тлумачним словником (виписати словникові статті).

Озеречко окутане верболозом, кущами терниння та глоду. Кругле, як волове око, затишне, інтимне. Темніє задумливо й тихо осіння вода.

Двоє каченят благородної кавової барви впливали на плесо. Молодюсінькі. Зовсім *спокійно* пливуть, чистять пера, *чепурні*. З затінку випливають на ряботінь сонця, оглядаються, роззираються. Помітили людей і не злякались, не сполохались. Спинились і дивляться. Трохи ближче підпливли, і стало видно блискучі мачинки їхніх очат. Видно темненькі смужечки вповодж голівок. Почувається, як їм щасливо в парі, як гарно обом так *беззвучно* плисти по озерцю. І враз - фрр! І вже над лугами. Але й там, у прудкім віражі, йшли у парі. (За О.Гончаром; 97 сл.)

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ СЛОВА І ФОРМИ СЛОВА. ОСНОВА СЛОВА І ЗАКІНЧЕННЯ ЗМІННИХ СЛІВ.

Прочитати. Вказати вжиті в прислів'ях різні форми одного й того самого слова, виділити в них основу і закінчення.

На коні їде і коня шукає. Собака собаці хвоста не одкусить. Сорока - сороці, ворона - вороні, та й піде чутка. Не копитові кобила, а копито кобилі. Не йдуть ясла за волами, але воли за яслами. Говори до гори, а гора горою.

Народна творчість.

За допомогою закінчення утворити різні форми поданих слів. Яке значення слова виражає закінчення, для чого воно служить?

Книга, читали, роботящий, робота.

Слова із закінченням, з нульовим закінченням та без закінчення записати в три колонки.

Місто, Київ, щиро, радісно, земля, площа, майдан, таксі, голос, гамір, пісня, мелодія, метро, проміння, батько, син, зустріч, охоче, приємно.

У поданих словах виділити основу і закінчення. Визначити граматичне значення кожного слова. Визначити лексичне значення кожного слова. Яка значуща частина слова містить у собі лексичне значення слова? Яке значення слова виражає його закінчення? Позначити в словах орфограми.

М'ятний, медвяний, свято, Лук'ян, поцвяхований, в'ється.

Прочитати прислів'я. Що можна сказати про виділені слова? Які слова називають спільнокореновими?

Який *росток*, такий *паросток*. На *безриб'ї* і *рак риба*. *Недосіл* на столі, а *пересіл* на голові. На кожен *зук* не *одгукаєшся*.

Народна творчість.

Переписати. Підкреслити спільнокоренові слова, виділити в кожному з них корінь.

Люби, як світ і світло, Україну. (Б.Чепурко.) Просвіти, освіто, освіти мудрістю і правдою святою. (О.Кондратенко.) У чужій чужині перелітні заплакали гуси (О.Гончаренко.) Покину, покину чужую чужину та на Україну соколом полину. (П.Куліш.)

З-поміж поданих слів виписати різні форми слова "блакитний".

Блакить, блакитноокий, блакитного, блакитніє, блакитна, поблакитнішати, блакитним, блакитні, блакитнуватий, блакитною.

До кожного з поданих слів дібрати по 2-3 спільнокоренових. Утворити по 2-3 форми кожного з поданих слів.

Зима, сніговий, чекати.

Переписати. Підкреслити спільнокоренові слова, виділити в них корені. Якими частинами мови вони є?

Хліб. Хлібина. Хліб-сіль. Хлібороб. З первовіку святі слова! Бережу їх у серці, але й пам'ятаю: той же корінь і в слові "нахлібник". (С.Павленко.) Комарі на скрипку грають, комарівни завмирають. І нема на світі рівні комаровій комарівні. Ні вікна, ані зорі, комарюють комарі. (Л.Костенко.)

ЗНАЧУЩІ ЧАСТИНИ СЛОВА

Усно утворити по 2-3 форми кожного з поданих слів. Дібрати й записати по кілька спільнокореневих слів, виділити в них корені.

Україна, історія, пам'ятати, знавець.

Вибірковий диктант. Виписати вжиті в реченнях спільнокореневі слова. Виділити в них корінь. Що містить у собі корінь?

Їхав козак містом, під копитом камінь тріснув. Ступай, коню, ступай, коню, з гори кам'яної, до тієї дівчиноньки, що чорнії брови. (Нар творч.) Веселі води, що перед годиною були ще снігом, бігли додолу по рівчаках, з камінця на камінчик. (М.Коцюбинський.) Прогуділа гірська туча по шпильях, нагорнула каменюччя на наш шлях. (Б.Лепкий.) Мороз душу обіймає, мороз тіло каменить. (С.Руданський.)

До поданих слів дібрати спільнокореневі. Виділити корінь. 2-4 спільнокореневих слова ввести у самостійно складене висловлювання (усно).

Вітчизна, лелека, квапити, змагатися, визначний, багато.

Прочитати групи слів. Від якої частини слова залежить різниця в лексичному значенні цих слів? Яке значення мають ці частини слова? Умовними позначками виділити корені, префікси та суфікси.

Вовк - вовчичок, вовчисько. Калина - калинонька, калиновий. Писати - списати, написати. Летіти - відлетіти, прилетіти.

Вибірковий диктант. Виписати спільнокореневі слова. Які значущі частини вплинули на відмінність у лексичному значенні виписаних слів? Якого значення надала слову ця значуща частина?

Воскову кульку опускаю в нірку, щоб "вивудити" звідти павучка. І він вчепився, той дурний павук, той хрестовик, страхітний павучисько. Та я боюся брата його до рук. Ти он який! - лиш роздивляюсь зблизька.

(В.Бровченко.) В землю ввігнали за мить єдину зеренце, зерно, хлібну зернину. (А.Малишко.)

Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Вказати слова, яким саме суфікси надали значення пестливості, здрібнілості або згрубілості, збільшеності. Позначити в словах ці суфікси. Усно за допомогою суфіксів утворити спільнокореневі слова з протилежним значенням.

Я ішла на подвір'я, де вітрисько пробіг. (З.Тищенко.) Далі на дубочку, в холодочку, де сліди гл.бокі від коліс, хитрий лис мудрує на п.ньочку, де ж то сир смачний ворона їсть? (С.Пушик.) Нескошений ланисько кукурудзи н.мов сп'яніле військо Чінгізхана. І я малий до кошичка складав разом з гр.бами радощі д.тячі. (М.Левицький.) Там біленький, як дівочий пальчик, показався із землі гр.бок. (С.Пушик.)

Прочитати. Якого значення надали суфікси виділеним словам? Назвати ці суфікси.

1. *Матусенько! Матінко! Мамочко! Мамо!* Он сонце зійшло, як учора, так само (В.Бровченко.) У лузі калиновім зажерилася *перепілонька, перепілонька*, бідна *вдівонька*: «Де *гніздечко* вити? Люди прийдуть, *гніздечко* знайдуть, *дітоньки* розженуть, біди нароблять». (Нар.творч.) Ой вулице та й широкая, чого трава невисокая? Бо парубки істоптали великими та й *ножищами*, подертими *постолицями!* (Нар.творч.) Як пішов ти, *Іваночку*, та пішов ти на *війночку*, ой ту *крівцю* проливати. (П.Скунць.)

За допомогою суфіксів утворити назви мешканців міст. Суфікси виділити.
Зразок. Чернігів - чернігівець, чернігівка.

Київ, Полтава, Суми, Одеса, Харків.

Утворити назви людей за професією. Виділити суфікси.

Той, хто навчає. Той, хто лікує. Той, хто продає. Той, хто видає в аптеці ліки. Той, хто прибирає вулиці. Той, хто видоює корів. Той, хто кермує автомобілем. Той, хто доглядає ад. Той, хто працює на будівельному крані. Той, хто водить електровози.

Від поданих слів за допомогою префіксів утворити слова протилежного значення.

Зайти, виїхати, добрий, сердечний, сніжний, зубатий, безпечний.

Пояснювальний диктант. Якого значення надали префікси виділеним словам? Виділити префікси умовними позначками.

Колись росли тут *праліси* дубові. (В.Земляний.) Може, у гаю оцім *правічнім* голос плив Сірків і клич Богданів? (М.Тягун.) Помаленьку підростав, *попоїздив*, *політав*. (В.Бровченко.) ...Переливається намисто *понаддніпрянських* ліхтарів. (М.Рильський.) Не дивись журливо в *позавчора!* (В.Климентовська.)

Диктант з коментуванням. У виділених словах виділити значущі частини. Яких значень надали цим словам суфікси та префікси?

Добре ж твоє, *козаченьку*, серденько воліло, виступаєш з товариством за святеє діло. (Олена Пчілка.) А *вітрище* всюди свище, дерево гойда! Птах *маленький*, *чепурненький* випав із гнізда... (А.Крат.) Роси, роси, *дощику*, ярину, роси, роси, *житечко* на лану, на *крилечках*, *вітрику*, полети, *колосочки* золотом обмети. (Олександр Олесь.)

Подані слова розібрати за будовою.

Подорожник, навушник, післягрозвий, передмістя, придністровський, заколоситися.

Попереджувальний диктант. Визначити спосіб творення виділених слів.

Згадую мамину руку на своїм чолі, мов *прохолодний листок подорожника* на рані. (Л.Скирда.)

Навчальний диктант. Виділені слова розібрати за будовою.

Ранньої весни, коли в степу на сході сонця по всіх ярах та виярочках вилежуються сонні тумани, а трави ще тільки сходяться на пагорбах зеленими табунцями, ворухнулася раптом суха бур'янина, похиталася і впала. А на тому місці зробилася нора. У норі хтось важко посапував і сердито бурмотів. А трохи перегодом виткнувся з землі гострий писок, а за ним - *сердитющі* настробурчені вуса, а за вусами і вся голова якогось *підземельника*. Голова була *припорошена* пилом, без очей і з *маленькими* ямочками в щетині замість очей.

Кріт був кволий після зимового сну, тому ледве *переставляв* ноги. Передні мали гострі рогові пальці. Задні ноги ледве волочилися, а за ними ледве волочився геть охлялий хвіст. (За Григором Тютюнником; 109 сл.)

НАЙГОЛОВНІШІ ВИПАДКИ ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Переписати. Підкреслити букви, що позначають приголосні звуки, які чергуються в коренях слів.

Книга - книжний, у книзі. Друг - дружити, у друзях.
Рука - ручний, у руці. Рік - річний, у році.
Рух - рушити, у русі. Муха - мушиний, на мусі.

Змінити форму поданих слів або дібрати до них спільнокоре неві, в коренях яких чергувалися б приголосні звуки.

Перемога, безпека, пух, подяка, молоко, крига, тривога, око, завірюха, вухо, верх, тихий, штука, електрика, математик.

Подані слова поставити в формі кличного відмінка. Підкресли ти букви, що позначають звуки, які чергуються.

Козак, пастух, друг, Явтух, язик, птах.

Від кожного дієслова утворити форму першої особи однини. Підкреслити букви, що позначають звуки, які чергуються.

Їздити, городити, носити, казати, летіти, кликати, товкти, котити, хотіти, вертіти, дихати, просити, косити, гладити, бродити, мастити, пустити, робити, любити, терпіти, ловити.

Пояснювальний диктант. Підкреслити слова, у яких відбулося чергування приголосних. Дібрати слова з чергуванням.

Ой не шуми, луже, зелений байраче! Не плач, не журися, молодий козаче!
По садочку ходжу, кониченька воджу. Через рідну неньку нежонатий ходжу.
Через річеньку, через болото подай рученьку, моє золото. (Нар. творч.) Липа у білім кожусі згадує літо, весну. Сіє хурделиця в лузі сиву порошу рясну.
(А.М"ястківський.)

ВИМОВА І НАПИСАННЯ ПРЕФІКСІВ З-(ЗІ-, С-)

Переписати речення. У виділених словах позначити префікси. Виписати букви, перед якими пишеться префікс с-, узяти їх у рамку та запам'ятати.

Із щастя та горя скувалася доля. Робиш добро - не кайся, робиш зло - зла й сподівайся. Здоров'я маємо - не дбаємо, а стратимо - плачемо. Глянув - як сфотографував. В сіні вогню не сховаєш. (Нар.творч.)

Від поданих слів утворити нові слова з префіксом з- або с-. Записати утворені слова в дві колонки.

Робити, косити, садити, ховати, ходити, темніти, горіти, міряти, дути, формулювати, чіпляти, різати, терти, сохнути, ламати, варити, планувати, найти.

Зробити звуковий запис поданих слів. Перед якими приголосними вимова префікса з- розходиться з правописом? Коли зміни у вимові не відбуваються? Чому?

Зчистити, зцементувати, зсипати, зчепити, зцідити, змити, здерти, зверху, збирати, зшити, зм'якшити.

Словниковий диктант.

Спопелити, стишити, зжати, зцілити, зсунути, спалити, збігати, збудити, зфальсифікувати, зв'ялити, скріпити.

Переписати, вибравши з дужок потрібні букви. Позначити офрограми. Пояснити вживання префікса з- (с-).

Хай (з,с)хитнуться тополі, (з,с)струсять сніг, наче жарт. (Л.Косановська.) (З,с)схвильовано дихають хмари. (О.Слоньовська.) Висохнуть всі сльози, (з,с)гояться всі рани. І весна почнеться, і те сонце ясне (з,с)нову засіяє, до зими не (з,с)гасне. (Б.Грінченко.) Травневий дощ (з,с)будив ліси і трави. (Д.Павличко.) Місяць над садом пахучим срібне обличчя (з,с)хилив. (В.Сосюра.) Задивилась хмарка на сонце і вся (з,с)червоніла. (М.Вороний.) Ніч то углем вся (з,с)чорніє, то як кров, зачервоніє. (А.Метлинський.)

Прочитати. Визначити префікси у виділених словах. Як пояснити появу голосного звука і після кінцевого приголосного префікса перед коренем, що починається двома приголосними?

Україно дорога, я із твоїх долонь *зійшла* у білий світ... (Л.Забашта.) Правда, я *зігнувся* в бурі життєвій... (Олександр Олесь.) Говорять люди:

не *зітхай*, чого нема, то й так нехай! А я говорю: не *зітхай*, коли нема, - борись, *придбай!* (Б.Грінченко.)

Диктант з коментуванням.

Здригнувся дуб, збудилася зі сна осика трепетлива. (Б.Лепкий.) Тихо в моїм саду зірвавсь і впав листок (П.Карпенко-Криниця.) Високий клен із збитим снарядом верховіттям мів небо галуззям і порипував, покректував від зимового вітру, який одгонив уже весною. (Ю.Яновський.) Оксамитові зелені в став схилились береги. (Б.Грінченко.) Стиха диха хвиля тиха. (С.Черкасенко.) І сонце тепле і ласкаве спинило погляд на землі. (Олександр Олесь.) Я бачу синь важких липневих злив. (Є.Маланюк.) Струшується сад, як парасолька. (Д.Костенко.) Злякав метелика, сполохав й під ним фіалочку зірвав. (А.Казка.) Дрімота золота, немов живиця, метеликам думок зліпила крильця. (Д.Павличко.) Серце так стискалося мені, як від хати бризнули до хати вечора осіннього вогні! (М.Рильський.)

Навчальний диктант.

Кузька налетів на зграю гайворонів, що вишукували на грядці пагінці, і прогнав. Та один птах не злетів, він одбіг і спинився. Кузька ошкірив зуби. Гайворон скинувся, стукнув Кузьку дзьобом у лоб, а тоді поволік своє вивихнуте крило геть.

Кузька заповз під поріжок, де йому було послано сіна. Уві сні йому ввижався великий чорний птах. Кузька здригався і сонно гарчав.

Кузька прокинувся, струснув сіно і побіг до багаття. Тут він здивовано спинився. Гайворон із скаліченим крилом стояв біля казанка. Тоді пострибав у кущі.

За мить з кущів вийшов Данило із гайвороном у руках і сказав: "Ти, Кузьмо, його не займай. Не зможе він ні злетіти, ні харчу здобути". Дід заходився годувати прибуду з ложки. (За Григором Тютюнником; 112 сл.)

ВИМОВА І НАПИСАННЯ ПРЕФІКСІВ *роз-*, *без-*

Прочитати. Виписати слова з префіксами *роз-*, *без-*. Як вимовляється останній звук у префіксах? На яку букву завжди закінчуються префікси на письмі?

Краще честь, ніж безчестя. Тоді дорога спішна, коли розмова втішна. З праці - радість, з безділля - смуток. Розкажи другу - піде по кругу. (Нар.творч.)

Зробити звуковий запис поданих слів. Визначити в них префікси. Як вимовляється приголосний в кінці префіксів?

Розжевритись, розчервонілий, безжурний, безпека, розшити, розчистити.

Переписати слова, вставляючи на місці крапок пропущені букви.

Ро..чарований, ро..смішити, бе..болісний, бе..смертя, ро..щебетатися, бе..межний, бе..зоряний, ро..щеплений, бе..сумнівний, бе..жалісний, ро..чинний.

Із орфографічного словника виписати по 10 слів із збігом однакових приголосних на межі префіксів роз-, без- та коренів слів.

Прочитати. У виділених словах вказати префікси, пояснити появу голосного звука [і].

Ми розіб'єм вітри молодими грудьми, грім заглушить пісні перемоги. (Олександр Олесь.) О скільки сліз повинні ми утерти, о скільки пут повинні розітнуть! (Б.Грінченко.) Розійдіться, журні мислі, не туманьте мого чола! (П.Грабовський.)

Переписати слова, на місці крапок вставляючи префікси роз-, розі-, без-.

...будити, ...кінечний, ...слався, ...пам'ятний, ...шукати, ...бгати, ...йшлися, ...мкнувся, ...лляти, ...спатися.

До поданих слів дібрати антоніми з префіксами *роз-*, *без-*. Позначити орфограми. Дві-три антонімічні пари ввести до самостійно складених речень.

Грамотний, закопати, єднати, сідлати, законний, озброєний, платний, затиснути, зав'язка, об'єднати, смертний, занепад, тала- новитий, зав'янути, зустрітись, захоплений, забуття.

Пояснювальний диктант.

Моя ти земле, що течеш медами і розсипаєш золото по нивах! (П.Карманський.) І, як море, перед нами розлягається майбутнє, отаке собі безкрає, неповторне, самосутнє. (Л.Горлач.) Ми віримо глибоко й безконечно, що правда, і добро, і наш народ не вмре. (Б.Лепкий.) Зневіру й розпач віджени, тримайся високо над виром! (О.Лупій.) Безцільних поривів пора пропала, розумних діл пора розпочалась. (І.Франко.) Ти дужий в

вільності своїй, розніс би хмари і тумани, розбив би всіх неволь кайдани, розбив би...Чуєш, краю мій? (Олександр Олесь.)

Диктант з коментуванням.

І пахощі покошених полян лились медами в далечінь бездонну. Землю ластівка черкає розтривоженим крилом... (М.Рильський.) А як ми гриби збирали безбоязно, безборонно! (В.Баранов). Згадую я ночі, теплі і розкішні, співи солов'їні на розквітлій вишні... (Олександр Олесь.) Розхсипле вечір смуток кучерявий. (М.Калитовська.) Вже ранок. У розчинене вікно вливається казковий запах саду. Співає щиглик безтурботно й радо... (Л.Скирда.) Як тихо ніч чудове покривало розкинула над сонною землею! (В.Самійленко.) Нічка розсипала зорі злотистії. (С.Черкасенко.) Ось вечір знов. Заплющує повіки безсилий день. (Є.Маланюк.)

Навчальні диктанти.

I. Давно помічено, що різні квітки розкривають і закривають свої пелюстки в певний час. Та якщо вам спало на думку створити квітковий годинник, будьте обережні. Серед квіток є й такі, які можуть нанівець звести вашу затію.

Скажімо, тирлич весняний. Сонячного ранку він розтулив свою розкішну синю квітку. Ви зафіксували час, і тепер залишається ще ввечері не пропустити мить стулення квітки. Та що це? Набігла хмарка, і безсовісна квітка почала згортати пелюстки. Як тільки хмара посунула далі і сонячні промені торкнулися рослини, безпринципна квітка знов розкрилася. І скільки б не з'являлися хмари, безхарактерна рослина реагуватиме на них. Отже, не годиться наш тирлич для квітового годинника... (За А.Давидовим; 103 сл.)

II. Журавель часто зустрічається в народних казках та оповіданнях. Цей персонаж не тільки тримає лад поміж птахами, а й вміє розважити їх.

Журавлі - розумні й відважні птахи. Вони діяльні з самого ранку до пізнього вечора. Уранці птахи роздобувають поживу: комах, черв'яків, дрібну рибу. Після обіду розважаються. Журавлі цілком свідомо організують власні розваги. У веселому настрої журавель танцює. Він безтурботно підстрибує, робить жартівливі рухи. Розкидає тріски або камінці, на льоту ловить, знову розкидає, як роблять діти з м'ячем.

Голос журавлів - гучний, пронизливий, разноситься далеко, особливо в безвітряну погоду. Але користуються журавлі голосом зрідка. Весною журавлиний крик віщує тепло, а восени - ранню зиму. (За О.Воропаєм; 100 сл.)

ПРЕФІКСИ ПРЕ-, ПРИ-, ПРИ-

Прочитати слова, вказати в них префікси. Як вимовляються ненаголошені голосні в префіксах *пре-*, *при-*? Зробити звуковий запис слів.

Прехороший, припливти, премудрість, присолити, прилягти, презлий.

Від поданих слів за допомогою префікса *пре-* утворити слова. Якого значення надає словам префікс?

Тихий, добрий, мирний, спокійний, міцно, голосно.

Переписати, виділивши в словах префікс *при-*. Яких значень надає цей префікс словам?

Прибути вчасно. Привести дитину. Прилетіти літаком. Приморське місто. Приміська зона. Приморожена риба. Причинені двері. Припорошило снігом. Прихворіти грипом.

Переписати прислів'я, вставивши замість крапок слова з префіксом *при-*. Якого значення надає префікс вставленим словам?

На Бога вживай, а руки ... . До кого ... , такий сам станеш. Від одного берега одстав, та до другого не ... . У лінивого піч до спини ... . Відрубаного не ... На чуже пшонце окропу не ... . як шевська смола до чобота. Апетит з їдою ... . як реп'ях до кожуха. ... баба з міста, ... вістей триста.

Народна творчість.

Для довідок. Прикладай. Пристанеш. Пристав. Прилипла. Приточиш. Приставляй. Прилип. Прибуває. Прип'явся. Приїхала, привезла.

Прочитати. Якого значення надає префікс *при-* виділеним словам?

Я у думках до мами *пригорнулась*, і стало гарно й затишно мені. (Н.Поклад.) І якщо впадеш ти на чужому полі, *прийдуть* з України верби і тополі. (В.Симоненко.) О яка то була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок *причерствілого* хліба і казав, що він од зайця! З глибини лісу повіває *прив'яленим* зіллям валер'яни... (М.Стельмах.) Я на *притоптанім* піску уледів нори диких бджіл. (В.Свідзинський.) У дворі біля отчої хати - *припорошений* пилом спориш. (В.Вербич.) По шухлядах шукаєм *призабуті* адреси із Тбілісі і Львова, із Варшави й Одеси. (О.Середа-Загаєцька.)

Вибірковий диктант. Виписати слова з префіксами *пре-* та *при-*. Позначити орфограму. Пояснити написання слів. З яких байок Леоніда Глібова узято речення?

1. Прибігла раз Лисичка у садок... "Ні, - каже,- нам не йде, - кислуючий-прекислюючий: оскома нападе!" 2. Послухайте, кому і де сидать: ведмедику - під липою старою, а цапу треба під вербу, ослові - на горбу, я примощусь під бузиною. Прехорошенько посідали та як ушкварили - ой лишенько моє! 3. Прилащиться підлиза хоч до кого, солодкії слова приманюють великого й малого,- то вже така дурниця світова. 4. На що вже горобці - і ті попритихали і прислухатись стали. 5. Велике діло, братця, гроші! З грошима й дурні прехороші! 6. Мишва таку приміту знає: у кого довший хвіст - той розум більший має. 7. Осел прислів'я нагадав, а я до байки приладнав... (З байок Л.Глібова.)

Довідка. 1. "Лисиця й Виноград". 2. "Музики". 3. "Гава й Лисиця". 4. "Осел і Соловей". 5. "Торбина". 6. "Мишача рада". 7. "Цяцькований Осел".

Розподільний диктант. Слова з префіксами *пре-*, *при-* записати в дві колонки.

Преглибокий, придунайський, прибути, приносити, прегаряче, преболуючий, привітати, приклеїти, предорого, предивний, прикласти, премалий, приазовський, присісти, презавзятий, притягнути.

Переписати слова, на місці крапок вставляючи префікс *пре-* або *при-*.

...знати, ... дніпровський, ...будувати, ...чудово, ...старий, ...старкуватий, ...вокзальний, ...стол, ...зирство, ...світло.

Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені літери.

I. Ікони є у хаті на стіні. В душі великій – пр..святая віра (А.Гудима.) Пр..чиста Мати, Діва Марія цілує Сина в Святій Софії (Т.Майданович). І мовчать, як сон, пре..мудрі верби. (Д.Фальківський.) Місяцю ясний, зорі пр..красні, яснії очі темної ночі! (С.Гулак-Артемівський.) Вітер гуляв у пр..бережній осоці і старанно її ро..чісував, пр..гинав аж до самої землі. (Ю.Збанацький.) Стало мені пусто на землі, стали всі турботи пр..малі. (М.Шевченко.) Я мусив стишити басы і грав на пр..струнках бандури. (В.Герасимчук.)

II. Пр..йди, весно, пр..йди, рясна, новим життям заграй! Задивився я на море і на небо пр..голубе... (Б.Лепкий.) Надійшла весна пр..красна,

многоцвітна, тепла, ясна, ніби дівчина в вінку. (І.Франко.) З чужої чужини, з далекого краю пташки пр..летіли до рідного гаю. (Б.Грінченко.) Пр..несла мені весна те, що пилом вже пр..пало. (Олександр Олесь.) Пр..чалив вечір за чередою (В.Женченко.) Вечір сном примружив брови і напружив вуха. (Д.Загул.) Неначе випурхнула з казки пр..чиста райдуга-дуга. (І.Драч.)

Прочитати. Витлумачити значення виділених слів, при потребі звернувшись до словника-довідника. Записати до 5 відомих вам прізвищ та прізвиськ.

Прізвище Сірко, певно, було козацьким *прізвиськом* отамана, отриманим, за січовою традицією, від козаків. (Л.Залізник.)

Для довідок.

ПРИЗВИЩЕ - ПРИЗВИСЬКО

ПРИЗВИЩЕ. Спадкове родинне найменування, яке додається до імені людини: на прізвище, під чужим прізвищем.

ПРИЗВИСЬКО. Назва, дана людині за якоюсь характерною рисою, властивістю.

Із словника-довідника.

Переписати речення, вибираючи з дужок потрібні букви.

Віками вистраждана переміна пр(е,и)йшла до нас, як Божа благодать: пр(е,и)красна наша вільна Україна... (Р.Чумак.) З яких часів почав ти виростать, пр(е,и)славний Києве, на сивому Славуті? (Л.Забашта.) Пр(е,и)красний Києве на предковічних горах! ..Хай вороги твої ро(з,с)сиплються на порох! (М.Рильський.) Пр..дивний сон пр..снівсь мені учора... Пилом золотим у чорних пр..рвах зорі. (А.Казка.) Слово "але" пр(е,и)липло до нього пр(и,і)звиськом хоча й незлюбивим, однак, чіпким. (О.Гончар.) Слово - пр(и,і)звисьце думки тепер... (Л.Костенко.) В пр(е,и)бережне нагріте каміння б'ється з плюскотом зимна вода. (Є.Маланюк.)

Пояснювальний диктант.

Придорожні берези струшували з крихітних сонних бруньок холодну росу. (М.Стельмах.) Прокотився грім з розгоном, грають блискавок шаблі, пахне морем і озоном від притихлої землі. (М.Рильський.) Вечір принишк за вікном примороженим, місячним сяйвом розлився несміло. (В.Ковалівська.) Ніч притуляє обличчя до шибки. (В.Вербич.) Притихлі явори стояли безшелесно. Світанок стежку снігом притрусив. (Л.Костенко.)

Я іду в замилюванні, не пришвидшую ходи. Квіти ніби у змаганні просять: «Зупинись! Не йди!» (О.Ющенко.) Ще лиш рух один, ще лиш момент, я не втримаюсь, в прірву скочусь... (Д.Фальківський.) Пречудесна тиша ніжно

плавала навкруги, а за вікном гули й шуміли вітер з дощем... (В.Винниченко.) Скільки раз шукати брався..."Де ти, батьку?" - кличу вічно. ...Тільки прізвище на братській символічній... (Б.Олійник.)

Диктант з коментуванням.

Хочеш мови пізнати скарбницю? Приїзди у Прилуки мої... (Л.Забашта.) Присипані снігом матусині скроні, та теплі, як промінь, ласкаві долоні... (Н.Медведева.) Щасливий майстер, що з тяжкої брили прекрасну постать висікає вміло на радість людям. (М.Рильський.) Тільки вітрило єдине здалека погляд приковує, наче над хвилі біле крило розпустила лелека... (Олена Пчілка.) І чорного коріння хмиз на прірву пасмами навис. (М.Філянський.) До нашої кобили одразу ж влипло прізвисько Обмінна. (М.Стельмах.) Сержант для ближчого знайомства розповідав Богданові про себе:" Цаберябий я. Дивне прізвище, еге ж? " (О.Гончар). Червоні паруси неба згорталися і спадали слідом за сонцем кудись у чорну прірву. Небо стало схожим на густо розведену у воді синьку. (Григорій Тютюнник.)

Навчальні диктанти.

Зелені свята

Зелені свята - українська назва християнського свята Трійці. Цей день знаменував закінчення весни і початок літа.

У клечальну суботу подвір'я обов'язково прикрашають зеленими гілками клену, верби, липи, акації. Зелом прибирають ікони, вікна, стріху. Підлогу або долівку в хаті притрушують запашними травами: осокою, любистком, м'ятою, татарським зіллям.

Молодіжні забави розпочинаються з понеділка і тривають тиждень. Подекуди розваги й танці відбуваються біля ігорного дуба або явора. Вони являють собою предовгу жердину, до якої зверху прикріплене прикрашене гіллям, стрічками та квітами колесо.

На Зелені свята перевідують могили родичів, влаштовують поминальні трапези. (З етнографічного довідника; 88 сл.)

Ім'я

Ім'я - це частинка людини, її відчуття власного "я", власної вартості та приналежності до свого роду й народу. Тому слід його належно шанувати, не змінювати на догоду нікому. Ні імені, ні тим паче прізвища.

Українська мова багата на пестливі форми слів. Ім'я часто має не одну, а кілька прегарних зменшувальних форм. Нерідко їх придумують самі діти, їх брати, сестри, друзі. Здрібнілі імена залишаються в родині, навіть коли діти виростають.

Проте існує небезпека, що такі здрібнення й скорочення творяться не в душі української мови. Цього треба остерігатися.

Прекрасним є звичай, коли людину називають на честь когось із предків або якоїсь уславленої особи. (За Л.Хапливою-Щур; 100 сл.)

СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

ЗМІНЮВАННЯ І ТВОРЕННЯ СЛІВ

Прочитати. Виписати окремо спільнокореневі слова та різні форми одного слова. У чому відмінність між різними формами слів та спільнокореневими словами?

Встала й весна, чорну землю сонну розбудила... (Т.Шевченко.) Веснянки - пісні на честь приходу весни. Навесні пробуджується земля, оживає природа. Звичай водити хороводи, забавлялись присвяченими весні іграми подекуди зберігся до наших днів. У першому весняному місяці березні випікалося печиво у формі пташок, тому що весну, за уявленням наших предків, приносили на крилах птахи. (З підручника.) Ой весно, весно, що ти нам принесла? (Нар. творч.)

Утворити різні форми поданих слів. До кожного слова дібрати спільнокореневі (усно).

Земля, читати, розумний.

Від яких слів утворені подані слова? Записати ці слова на місці крапок.

Школяр - ... . Вимова - ... . Підліток - ... .

Від поданих слів утворити нові, записати їх, визначити твірні основи.

Ліс, степ, клас, писати, батько, визначати.

Переписати, на місці крапок вставляючи пропущені букви. Від яких слів утворені виділені слова? Визначити в них твірні основи.

М..донос *в..сняний* ро..почався нині. (С.Жупанин.) Коли квіт..нь з водою, то трав..нь з травою. (Нар.творч.) Упали *пр..морозки* ранні на молоду *оз..мину*. (Д.Загул.) Над ставком *ш..роководим*, пос..ред очер..тів, там комар, славетний лицар, під л..стом з..леним ж..в. (Б.Грінченко.) У ч..стім полі, в полі

на ро..доллі, де *колосочки* проти сонця жмуряться, В..рнигора, В..рнивода й В..рнидуб - три в..летні - зібралися і журяться. (Л.Костенко.)

ОСНОВНІ СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

До поданих слів дібрати слова з твірними основами. За допомогою яких значущих частин слова утворилися подані слова?

... - прийти	... - лісник
... - записати	... - шахтар
... - премудрий	... - українець

... - підсніжник
... - навушник
... - доземний

Від поданих слів утворити нові слова префіксальним способом.

Гарний, розумний, летіти, казати, робити.

Від поданих слів утворити слова суфіксальним способом.

Київ, Полтава, верба, клен, ріка, сад.

Словниковий диктант. Визначити спосіб творення поданих слів. Позначити словотворчі префікси та суфікси.

Прибережний, наддніпрянський, піднебесний, щоденник, підвіконня, записка, відставник, беззубий, підліток.

Вибірковий диктант. Виписати слова, утворені безсуфіксальним способом.

За лебединим за тужливим криком злітаю я і піднімаюсь в вись.
(О.Ісаченко.) Хмара на сонце налине на мить, і похмурніє грозово блакить. Не цвіте черемха, і пташок не чує, крутиться у полі сніжна каламуть.
(В.Сосюра.) Аж ось уже осінь, немов з-поміж криги - між хмар пробивається синь з високості... (М.Косякевич.) По полю ніч, по полю тінь іде, по полю бродять тихі перегуки... (М.Рильський.) Сльози лице окропили, мов лагідь Дніпра. (Б.Олійник.) Та хто би міг мене почути в таку безлюдну ранню рань?
(М.Корпанюк.)

Від поданих слів утворити слова безсуфіксальним способом.

Молодий, юний, міцний, запливати, обстріляти, насипати, запливати, перекладати, занепадати, мазати, переїздити, нестримний (нестрим), щеміти (щем), записати, заявити, захищати.

Від поданих пар слів утворити слова способом складання.

Чорне море, зорі падають, вода грає, карі очі, чорні брови, повний вид, сім струн, три поверхи, два яруси, трусити землю, варити сталь, робити хліб.

Пояснювальний диктант. Слова, утворені способом складання, підкреслити.

І у Великдень вільна та ясна воскресне в своїй славі Україна! (Д.Горішній.) Засіває поле хлібороб, припада душею до землі. (Ю.Воропай.) Бере у руки тісто неня і чародійство наближа. (С.Мордач.) Зазира в вікно до мене білолиций з високості... (Б.Грінченко.) Та верби похилилися додолу, червоні ружі зблідли на виду, бо вже погналось перекотиполе за літом - по гарячому сліду... (Л.Костенко.) Срібнолистая осика загадалася, мовчить... (С.Черкасенко.) І кожна мить чекає зорепаду. І кожна віть шукає свого саду. (І.Вовк.) Спелось в один зелений дах дубів високе верховіття. (Д.Фальківський.)

Визначити спосіб творення поданих слів. Яку рису людської вдачі увиразнює кожне слово?

Добродій, паливода, здіймиголова, верховода, пустобрех, дурносміх, перекотиполе, пустоцвіт.

Прочитати. Визначити, якими частинами мови є виділені слова в поданих реченнях.

Сам *старий* Дніпро синів унизу... *Старий* увійшов до хати, помолився до образів і глянув на онучку. (П.Куліш.) Сніг на верхів'ї узгір'я блищить так яскраво, що видається не раз, мов займаються раптом вогні *вартові*. (Леся Українка.) І бродить місяць над домами, неначе срібний *вартовий*. (В.Сосюра.) *Кошовий* отаман від імені січового товариства вступав у дипломатичні стосунки з іноземними державами, затверджував обраних або призначених козаків на посади, розподіляв землі між куренями. (З книги "Як козаки воювали"). Од козачої відваги втік паша, як битий лис. *Кошовий* обняв Нетягу: "Добре, сину, потрудивсь!" (Б.Олійник.)

З поданими словами усно скласти речення так, щоб вони виступали то прикметниками, то іменниками.

Знайомий, військовий, черговий, колискова, пальне.

Попереджувальний диктант. Визначити, якими частинами мови є виділені слова.

Послідовним прихильником теорії спадковості був геніальний *вчений*, академік Микола Вавилов. (З журн.) *Командуючий* розумів, що наступ розгортається. (Григорій Тютюнник.) *Приїжджих* було двоє - оператор кіно та працівник історичного музею. Шпаки навчилися за війну багато дечого: імітувати кулемети, свист мін, передражнявати стогін *поранених*. (Ю.Яновський.) Я поглядом окину *пережите*... (М.Луків.) Сумні й похмурі *перехожі* байдужо брук блискучий топчуть. (Т.Угрин.) Не живе *ледачий*, де кипить робота. (А.Малишко.) Слова відлітають, *написане* залишається. (Античний вислів.) Осідлав князь Гвидон коня, гукнув *провожатого* і помчав. Візьмеш з гаманця *золотий*, а замість нього з'явиться інший. *Розумний* не все каже, що знає, а *дурний* не все знає, що каже. (Нар.творч.)

Записати народні прислів'я, на місці крапок вставляючи потрібні слова. Якими частинами мови ці слова є у реченнях? Вказати антоніми.

За одного ... двох небитих дають. ... бачить поночі більше, як ... вдень. ... від чужого щастя сохне. Два ... не переважають. ... не подивує, ... не побачить.

Для самоконтролю. Битого. Письменний, неписьменний. Заздрісний. Хитрих, мудрого. Розумний, дурний.

ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ ПРИ ТВОРЕННІ СЛІВ: ІМЕННИКІВ З СУФІКСОМ -ИН(А) ВІД ПРИКМЕТНИКІВ НА -СЬКИЙ, -ЦЬКИЙ

Прочитати прикметники та утворені від них іменники. Які зміни приголосних звуків відбулися при творенні? Записати пари слів, підкреслити букви, що позначають звуки, які чергуються.

Батьківський - Батьківщина
київський - Київщина
черкаський - Черкащина
донецький - Донеччина
прилуцький - Прилуччина

вінницький - Вінниччина

Переписати. Від яких прикметників утворені виділені іменники? Визначити в них твірні основи та словотворчі суфікси. Позначити орфограми.

Є на Україні, серед милої Полтавщини, багатої на гарні куточки, чудовий краєвид! (Олена Пчілка.) Звенигородщина - співучий куток України... (С.Васильченко.) Вже в бубни Черемош гуде, цвіте Гуцульщина квітками. (Олександр Олесь.) Донеччино моя, моя ти Батьківщино! (В.Сосюра.) На весь світ уславилися ткані на Крелевеччині рушники. (З журн.)

Від поданих прикметників утворити іменники з суфіксом *-ин-*.

Канівський, овруцький, кагарлицький, львівський, миколаївський, дрогобицький, галицький, лохвицький, хортицький.

Вибірковий диктант. Виписати слова з орфограмою "чч - щ" в іменниках з суфіксом *-ин(а)*". Чергування яких приголосних відбулося при творенні виписаних слів від прикметників?

Козацьке військо вже посувало просто у Туреччину, вели його полковники хоробрії. (Марко Вовчок.) Про Жовтії Води і про Корсунщину дітям сни чуднії сняться... (П.Куліш.) Кожне поселення козацьке у Побужжі та Інгулеччині ставало серйозною перепорою на шляху татарської кінноти. (А.Дрофань.) Мов той орел, літав Богун по Київщині й Брацлавщині... (А.Кащенко.) Білоцерківщина, Переяславщина, Фастівщина (колись полкові і сотенні) мають значні, не розроблені, золоті копалини біографій славетних людей, причетних до цих місцевостей. (З журн.)

Словниковий диктант.

Німеччина, Угорщина, Словаччина, Туреччина, Житомирщина, Рівненщина, Харківщина, Чигиринщина, козаччина, вояччина, панщина, кріпаччина, Уманщина, Миргородщина.

Диктант з коментуванням.

І. Люблю тебе, слов'янщино зелена, тумани вільх, ялинок веретена, берізок сіті, глоду віражі. (Д.Павличко.) Хмельниччиною скрізь по Вкраїні запахло. (П.Куліш.) Гетьман Сагайдачний не тільки давав відсіч нападникам, а й переносив військові дії на територію султанської Туреччини (З підр.). Біля

Тернівщини теж степи, але там вони в латочках нив... (О.Гончар.) Поліщук я. Все життя Поліщини, наче сонце в краплі, - у мені. (М.Сингаївський.)

II. Сниться синя Синюха і верби над плесом, вольний вітер Херсонщини... (Є.Маланюк). Я хочу бути терпким, як яблуко, зелене яблуко з твоїх садів, Червоноградщино... (Л.Первомайський.) Головним районом розселення української діаспори в Словаччині є Пряшівщина (З підр.). Ой горе нам на Гетьманщині, надокучила вража панщина! (Нар.творч.)

ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ ПРИ ТВОРЕННІ СЛІВ: ІМЕННИКІВ І ПРИКМЕТНИКІВ, ЩО МАЮТЬ БУКВОСПОЛУЧЕННЯ -ЧН-(-ШН-)

Від поданих слів утворити прикметники. Які зміни приголосних відбулися?

Молоко, місяць, пшениця, столиця.

Переписати, на місці крапок вставляючи пропущені букви. Позначити орфограми.

Соня..ний, соня..ник, ру..ний, ру..ник, ру..ниця.

Переписати. До виділених слів дібрати слова з твірними основами. Які зміни відбулися при творенні слів? Позначити орфограму.

Вічна мудрість простої людини в паляниці звичайній живе (В.Симоненко). *Новорічний* стіл мусив ломитися від страв, аби протягом майбутнього року не знати голодної скрути (З довідника). Де ж як не на *сонячному* півдні вирощувати соняшники! (В.Чемерис). Над селом вибілюється *місячна* повінь (М.Стельмах). Пригадалася осінь торішня (Б.Лепкий).

Записати утворені від поданих слів прикметники. Позначити орфограми.

Звук, дяка, криниця, залізниця, вулиця, штука, рука, медик, комік, математик, електрика, бібліотека, аптека, безпека, рука, сонце, серце.

Пояснити значення слів *сердечний*, *сердешний*, *серцевий* при потребі звернувшись до словника. Ввести обидва слова до самостійно складених речень.

СЕРДЕЧНИЙ - СЕРДЕШНИЙ - СЕРЦЕВИЙ. Розрізняються значенням.

СЕРДЕЧНИЙ ужив. у значеннях: 1. Пов'язаний із почуттями, переживаннями людини. Сердечна туга. 2. Добрий, чулий. Сердечна людина. 3. Пов'язаний із почуттям кохання, закоханості. Сердечні тайни.

СЕРДЕШНИЙ ужив. у знач.'який викликає співчуття, бідолашний". Вітер осінній реве і лютує. Дивлюся: під тином сердешна дитина, хлоп'ятко маленьке, - вся в латках свитина. (Грінченко.)

СЕРЦЕВИЙ ужив. у знач. "який стосується серця, пов'язаний з хворобами серця, призначений для лікування серця". Серцеві ліки. Серцеві м'язи. Серцева діяльність.

Словник-довідник з культури
української мови

Попереджувальний диктант.

Якби ти знав, як багато важить слово, одно сердечне, теплеє слівце! (І.Франко.) Замкнули сердешну дівчину у гарем на плач та тугу за своєю рідною Україною (С.Воробкевич). За ставом біліла під солом'яною покрівлею мірошникова хата з городом, з якого визирало багато золотих соняшників... (П.Куліш). І тихо плакала у золотих житах сонячна пісня... (Г.Косинка). Вода і рушник стирають з мене останні клапті сну (М.Стельмах).

Вибірковий диктант. Виписати слова з орфограмою "буквосполучення -чн- у прикметниках із суфіксом -н-".

Кутю готували з пшеничного зерна або з ячменю, заправляли маком, медом та узваром. За звичаєм цю смачну страву ставили на рушник, підмостивши трохи сіна. Символічний зміст куті нині майже втратився, але в народній кухні вона посідає значне місце. (З довідн.). Моє діло мірошницьке: запустив та й мовчи. Дворушник -то гадюка між квітками. З свинячою мордою не ходити в бубличний ряд. Жалко, як торішнього снігу (Нар.творч.).

Подані словосполучення увести до самостійно складених речень.

Смачна кринична вода; сердечна вдячність; сердешні подорожні.

Диктант з коментуванням.

Мов сонце, заходь, палянице, в господу на щастя, на долю, на вічність народу! (Л.Забашта). Рушники були своєрідною осяятою початку справи чи її закінчення. При зведенні хати рушниками застеляли підвалини, рушниками перев'язували сватів, на рушниках опускалась домовина. (За О.Ковальчуком.)

Мисливська рушниця, як і всяка вогнепальна зброя, - річ небезпечна, і біля неї треба ходити обережно. (Остап Вишня).

З байок Леоніда Глібова виписати речення зі словами: *мірошник, пасічник, сердешне*. Пояснити написання цих слів.

Навчальний диктант.

Улітку 1510 року із заокеанських колоній до Іспанії прибули кораблі. Яких тільки екзотичних плодів та злаків не було в їхніх трюмах!

Один з невеличких пакуночків значився під назвою "Сонячна квітка". Дрібне чорне насіння з пакунка висіяли в ботанічному саду Мадріда. Рослина не просто прижилася в ґрунті, вона усіх полонила золотою голівкою. Так потрапив до Європи соняшник.

Серед соняшників є види багаторічні й однорічні. Крім усім звичних жовтих квіток трапляються червонуваті та брунатні. (За С.Івченком; 72 сл.).

ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ ПРИ ТВОРЕННІ ПРИКМЕТНИКІВ НА -СЬКИЙ, -ЗЬКИЙ, -ЦЬКИЙ ТА ІМЕННИКІВ НА -СТВО, -ЗТВО, -ЦТВО

До поданих слів дібрати слова з твірною основою. Які приголосні чергуються при творенні?

Юнацький, ризький, товариський.

Від поданих слів утворити прикметники і, де можливо, іменники за допомогою суфікса *-ств(о)*.

Козак, молодець, ткач, Прага, Париж, боягуз, птах, чуваш, Одеса, Золотоноша, Ладога, Овруч, Чорнухи, Прага, Калуш.

Переписати. Позначити орфограму "буквосполучення *-зьк-, -цьк-, -ськ-, зтв-, -цтв-, -ств-*".

Козацьку бунтівливу вдачу нам лишили предки з давнини. (В.Симоненко.) По Чорному морю гуляють чайки, на місто турецьке пливуть козаки. (Б.Грінченко.) Добре ж твоє, козаченьку, серденько воліло, виступаєш з товариством на святе діло. (Олена Пчілка.) Не- забаром задзвонили в дзвони на шести воронізьких дзвіницях (П.Куліш.) Козацтво радісно одгукнулося на заклик кошового: "А чого нам справді нидіти у Січі та

товариський хліб дурно переводити! Веди нас, батьку..." (А.Кашченко).
Справді найбільше багатство людей - їхній духовний скарб (За Р.Іванченко).

Вибірковий диктант. Виписати слова з орфограмамою "буквосполучення -зьк, -цьк-, -ськ-, -зтв-, -цтв-, -ств-". Дібрати слова з твірною основою, пояснити наявність чи відсутність чергування приголосних.

Український народ чинив героїчний опір турецьким і татарським загарбникам. Почесне місце в боротьбі посідає українське козацтво. З часу свого визволення Запорозька Січ стала опорним пунктом, військовою базою для виступів проти ворогів. З розвитком Січі боротьба проти загарбницьких нападів набуває активного характеру. Козацтво організовувало сухопутні й морські походи на Кримський півострів та на володіння султанської Туреччини.

Найважливішим результатом козацьких походів було визволення невольників. Запорожці нападали на Кафу в Криму, де був головний невольницький ринок

З підручника.

За змістом картини І.Рєпіна "Козаки пишуть листа турецькому султану" скласти кілька речень, увівши в них словосполучення:

Запорозька Січ, молодецька відвага, мужнє козацтво, славне товариство, турецький султан.

Переписати, на місці крапок уставивши пропущені літери.

В прибережних вербах щебече пта..тво, зелений комиш стоїть нерухомою лавою (М.Коцюбинський). На межі Хмельни..ької та Черніве..ької областей несе свої води в Чорне море річка Дністер. (З підручника.) Остання передосіння гроза розташувалася над Криворі..ьким басейном. (Ю.Яновський.) На півночі Житомир..ької області одиноким островом серед лісів здіймається Овру..ький кряж. (За Г.Скарлатом.) Тюльпан бу..ький - цінна декоративна рослина, трапляється на околицях Одеси та на Миколаївщині. (За А.Давидовим.)

Словниковий диктант. До кожного слова дібрати слово з твірною основою.

Жіноцтво, братство, студентство, вояцтво, стрілецтво, багатство, чортомлицький, нюрнберзький, кавказький, французький, бузький, волзький, кременчуцький, чіказький, закарпатський, селянський, виж-ницький, миргородський, уманський, керівництво, рибальський, школярство.

Переписати, від поданих у дужках слів утворивши назви ремесел. Виділити словотворчі суфікси.

Уже в XV столітті в Україні існував ряд чітких спеціалізацій обробки металів - (ливарник), (коваль), (золотар). Вичинка шкіри коней та волів, з якої шили взуття, була відома в Україні під назвою (чинбар). Розрізнялось ще (лимар) - вичинка сириці, що йшла на виготовлення зброї. Разом із (швець), (кожухар) та (шапкар) ці ремесла належали до традиційних ремесел українців. (Тесляр) - зведення житлових споруд, господарських будівель. (Стельмах) - промисел, пов'язаний із виготовленням транспортних засобів: возів, саней тощо. (Гутник) - виготовлення скла і виробів з нього (З етнографічного довідника). Наші вуличани, окрім (хдїбороб), ще мають і ремесло в руках: (столяр), (швець), (бондар) і (мірошник). (М.Стельмах). (Бджільник), як і його різновид (пасічник), протягом багатьох століть було одним з провідних видів промислу. Він з'явився значно раніше, ніж (землероб), і разом із (збиральник), (ловець) та (мисливець) сягає своїм корінням у добу, коли з'явилась первісна людина. (В.Скуратівський.)

Пояснювальний диктант.

Вершиною воєнного таланту і майстерності Богдана Хмельницького була Батозька битва. (О.Апанович.) Це був найзавзятіший козачиназ усіх, яких знає козацьке лицарство. (В.Розковшенко.) Мабуть, назва Чумацький Шлях утвердилася як орієнтаційна, тому що в місячні ночі чумаки звіряли дорогу на землі з видимим небесним шляхом. (В.Ужченко.) Та доля мандрівницька нам сприяла і в добру хату на нічліг послала. (М.Рильський.) Убозтво - не ганьба, а біда. На панську мудрість мужицька хитрість. Швець знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся. (Нар.творч.)

Навчальні диктанти.

І.У 17 столітті Європа зачитувалась книгою французького інженера Боплана "Опис України". Він перебував на службі в шляхетській Польщі, під його керівництвом споруджувалися фортеці, замки та палаци. Француз довго жив в Україні, про українців писав з повагою та захопленням. Про козаків у книзі сказано так: "У них немає нічого простацького, крім одягу. Вони не побиваються за багатством, зате люблять свободу, без якої не уявляють життя". Автор створив колективний портрет запорозького козацтва. Розповів про військове мистецтво козаків, про те, як вони збираються в морський похід проти Туреччини, як будують чайки. Розказав про особливе місце, де розташована Чортомлицька Січ. Не одна турецька галера тут загинула, коли

переслідувала козаків.Книжка француза -дорогоцінний матеріал про далеке минуле нашого народу. (З журн.; 114 сл.)

II. Дочкам Ярослава Мудрого судилися незвичайні долі.

На всю Європу линула слава про надзвичайну вроду й розум княжни Анни.Її руки просив французький король. Ярослав дав згоду на шлюб, і ось паризькими вулицями поспішають вершники, щоб зустріти наречену. Весілля відбулось через три роки. Анна стала королевою Франції.

Друга дочка Ярослава Єлизавета стала дружиною короля Норвегії. До речі, норвезький монарх уславився не тільки як хоробрий воїн, а також як талановитий поет. Після його загибелі в одній з битв удова вийшла заміж за датського короля.

Третю дочку Анастасію Ярослав Мудрий віддав заміж за угорського короля.Всі ці шлюби мали велике політичне значення. (За М.Слабошпицьким; 99 сл.)

СПОЛУЧНІ О, Е В СКЛАДНИХ СЛОВАХ

Прочитати. Вказати складні слова. Як поєднуються в них основи?

І хмарини срібнокрилі тануть угорі. Полетять кораблі зорекрилі од землі у далекі світи? (В.Сосюра.)

Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Позначити орфограми. Обґрунтувати написання слів.

Пар..плав, земл..трус, ліс..степ, стал..вар, піш..хід, зор..пад, верб..ліз, чорн..зем, житт..пис, кра..знавство.

Від основ поданих слів утворити складні слова. Позначити орфограми.

Праця, любити; рука, писати; чорний, слива; сіно, косити; білий, сніг; п'ятий клас, сірий, очі; сам, учитель; три, кут; сім, струн; пройти, світ; перекопати, поле.

Вибірковий диктант. Виписати складні слова, позначити орфограми. Обґрунтувати написання.

Яке це славне слово - хлібороб, що жартома зовуть і гречкосієм! (М.Рильський.) А в небі хмарки білосніжні летять у незвідану путь. (В.Сосюра.) Над лісопарком харківським зоріє світанок. (О.Ющенко.) А падолист гуде й дзвенить. (М.Стельмах.) І знову чуть, як виє в голих вітах

старого парку хижий листопад. (Є.Маланюк.) Наступа копитом сухоребра осінь на поля сумні. (І.Драч.) У задумі сонній синьоока даль. (Д.Фальківський.) І чомусь мені тужно до сліз, як вдивляюсь у цей верболі (М.Гаско.) Вивозять сніг старий на самоскидах, а разом з ним - і настрої зимові. (Є.Крижевич.) Це ті пани, що в самоварі куліш варять. (Нар.творч.)

Прочитати. Пояснити правопис виділених слів. Від яких слів і яким способом їх утворено?

На лівім березі Дніпра возводять церкву *п'ятибанну*. (О.Лупій.) Зима таким *болиголовом* розцвіла! (Н.Гуменюк.) На сьомім небі нам не жить, хоч *семибарвний* пояс неба нас оперізує в цю мить. (І.Драч.)

Пояснювальний диктант.

Білолиций місяць тихо плив високим небом... (Б.Грінченко.) День павою золотоперою упав і пропав у гірських лісах. (С.Пушик.) Вгорі над нами світять зірки великі і тисячоусті. (О.Слоньовська.) Вже місяць втік у верболози. (О.Яровий.) Землю й небо пташки славословлять піснями дзвінкими. (В.Сосюра.) І де взялись ці хвили сніжнобілі, хто дивно так навчив їх грати і шуміть? (Олександр Олесь.) Іржуть на вітрі коні чорногриві. (П.Малишко.) Чорнобривців насіяла мати у моїм світанковім краю. (М.Сингаївський.) Пізньоцвіт осінній - лікарська рослина. Золотобородник зростає на приморських пісках. (З довідн.)

НАПИСАННЯ РАЗОМ І ЧЕРЕЗ ДЕФІС СЛІВ З ПІВ-

Прочитати. Самостійно зробити висновки щодо написання слів з пів-.

Пів-України, пів-Європи, півкраїни, півміста, пів-Києва, піврайону, пів-Київщини, півкласу, півоберту, півогірка, півапелісина, пів'яблука, пів'явора, пів'юрби, пів'їжака.

Переписати, розкриваючи дужки. Позначити орфограму. Обґрунтувати написання слів.

(Пів)майдану, (пів)Львова, (пів)вулиці, (пів)озера, (пів)ями, (пів)вишні, (пів)Ялти, (пів)абрикоси, (пів)дерева, (пів)яру, (пів)юрти, (пів)всесвіт, (пів)Одеси, (пів)Ясинуватої.

Попереджувальний диктант.

Гарна, розцвітлена пишно веселка півнеба підперла... (В.Самійленко.) День такий - ні хмарки, ні півхмарки. (П.Вольвач.) Пів-Полісся вода залила... Та на березі ходить, блукає півсела, заглядаючи в синь. (Д.Фальківський.) Уже пів-Кафи було в руках козаків. (С.Тельнюк.) Через півгодини сонце взяло долину в золоті батоги. (Григорій Тютюнник.) Півбіди, що взялись звоювать вороги, а біда, коли друзі мовчать. (В.Козак.)

Переписати, на місці крапок вставивши слова з *пів-*.

Більш як ... лиха не буде. Знає кума - знає ... . Зрозуміти з ... . Не зупинятися на ... . Заговорив до ... . Продати за ... .

Довідка. Півкопи. Півсела. Півслова. Півдорозі. Півсмерті. Півціни.

Диктант з коментуванням.

Пташино люба! О, співай ти над півсонними полями, нехай прокинеться весь край і заройться орачами! (Б.Грінченко.) З першою травою люблю розмову, б'ється, бринить, як дитя в півсні. (А.Малишко.) Місяць зовсім спустився під гору, наче півхліба лежало над землею. (Панас Мирний.) А хто від правди ступить на півметра, душа у нього сіра й напівмертва. (Л.Костенко.) Півправда правді не підлегла, між ними вдосталь прірв і меж. (М.Петренко.)

ДЕФІС У СКЛАДНИХ СЛОВАХ

Прочитати. Пояснити, чому подані слова пишуться через дефіс.

Українсько-англійський, навчально-виховний, північно-західний, хлібо-булочний, фабрика-кухня, фільм-опера, диван-ліжка, жар-птиця, хліб-сіль, ракета-носій, прес-центр.

Записати слова, знявши риски.

Українсько/американський, французько/італійський, інженер-механік, гучно/мовець, ясно/видець, мовно/літературний, синьо/окий, плащ/намет, машино/будівний.

Виписати складні слова, обґрунтувати їхнє написання.

У перекладних словниках за допомогою слів рідної мови витлумачуються слова іншої мови. Так, наприклад, укладено українсько-російський, українсько-французький, українсько-угорський, українсько-іспанський

словники. Зрозуміло, існують словники, в яких слова іншої мови перекладаються українською мовою, наприклад, польсько-український, чесько-український словники. (З посібн.) Найвища концентрація м'ясо-молочного виробництва у більших і найбільших містах, а також у приміських районах. Потужні підприємства хлібопекарської промисловості розміщені у великих містах: Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Львові. (З підручн.) Гронянку півмісяцеву розшукують скарбошукачі. Народна назва рослини - ключ-трава, за повір'ям, вона приводить людей до закопаних багатств. (За А.Давидовим.) Квіти брат-і-сестра (братки) дістали свою назву від того, що на одному стеблі рослини буває дві квітки - синя й жовта, як брат з сестрою. (Г.Булашев.)

Диктант з коментуванням.

Не сон-трава на могилі вночі процвітає, то дівчина заручена калину саджає... (Т.Шевченко.) Ми бачили Говерлу крізь туман, мов крізь прозору кам'яну запону, і казковий далекий Піп-Іван до лісового прислухався дзвону. (М.Рильський.) На стеблі зірваного звіробою виступає червоний сік, мабуть, тому рослина має ряд інших назв: молодецька кров-трава, кров-Івана, діробій-Іванок. (А.Коваль.) Веселий дощ, жартун весни, танцює, мов на святках... Та бачу журно ясени стоять у плащ-палатках. (М.Нагнибіда.) Знов тобі вітерець легкокрилий впав на щоки рум'янцем густим... (В.Сосюра.) Якщо прикласти листочок цієї рослини до щоки, можна переконатися, що верхній бік його холодний, нижній - теплий. Тому й назвали рослину в народі мати-й-мачуха. (З журн.) Поблизу Ужгорода починається межа українсько-словацьких земель. Межі українсько-молдавських земель йдуть по Бессарабії, Буковині та Мармарощині. (З підручн.)

Навчальний диктант.

Перших сміливців, які літали на повітряних кулях, у Європі називали грецьким словом аеронавти. Поки в аеростаті піднімалась одна людина, її звали повітроплавець. Та коли в аеростатах з'явилися пасажирки, виникло слово пілот. Це слово було запозичене з італійської. У перше десятиліття двадцятого століття з'являється слово льотчик. У сучасній українській мові вживаються три слова: льотчик, пілот, авіатор. Слово льотчик - загальна назва кожного, хто веде літальний апарат. Буває льотчик-винищувач, вертольотчик, льотчик-космонавт. Є перший пілот, другий пілот, але штурман-радист.

Льотчик-космонавт, астронавт, астронавігатор...Скільки нових понять та нових слів чекає нас попереду! (За А.Коваль; 92 сл.)

ТВОРЕННЯ І ПРАВОПИС СКЛАДНОСКОРОЧЕНИХ СЛІВ

Прочитати. Яким способом утворене кожне зі слів?

ООН, США, КНР, КДУ, ВНЗ, завуч, самбо, ошадкаса, профспілка, медсестра, санпункт, виконком.

Вибірковий диктант. Виписати складноскорочені слова.

Неодмінною умовою громадянства в Німеччині чи у Франції, в Аргентині чи в США є знання мови. (З журн.) На другому з'їзді ТУМ (Товариства української мови) ім. Тараса Шевченка цю громадську організацію було перейменовано на "Просвіту". (З газ.) Чимало зробив УФК (Український Фонд культури) для об'єднання творчих сил України, створивши СКУ (Спілку кобзарів України), ВСК (Всеукраїнську спілку краєзнавців), МАНМ (Малу академію народного мистецтва). (З журн.) Сестра із санбату дітей загублених знайшла у лісочку (Т.Майданович). Сількор Око написав до райгазети, що темпи хлібозаготівель спадають. (О.Гончар.)

Утворити складноскорочені слова, обгрунтувати їхнє написання.

- Фонд сприяння розвитку мистецтв України
- Паливно-енергетичний комплекс України
- Національний університет імені Тараса Шевченка
- Театр юного глядача
- Центр запобігання алкоголізмові й наркоманії
- Синдром набутого імуно-дефіциту
- Міністерство сільського господарства України
- Районний відділ народної освіти

Для самоконтролю. ФСРМ України, ПЕК України, НУ імені Тараса Шевченка, ТЮГ, ЦЗВН, СНІД, Мінсільгосп України, райво.

Словниковий диктант.

МАУ (Міжнародна асоціація українців), МІМ (Міжнародний інститут менеджменту), МФ (Міжнародний фонд) "Відродження", СНД, ЦУМ, енергоблок, комбат, юннат, спортзал, хімчистка, ЖЕК, УТОС, грамзапис, МВС, управління "Кременчукдержбуд", Мінводгосп.

Пояснювальний диктант.

НАТО є військовим блоком прогресивних економічно розвинених і демократичних країн світу. (З журн.) Під тиском громадськості будівництво Кримської та Чигиринської АЕС припинено. (З газ.) Найбільша теплоелектроцентраль України - Київська ТЕЦ-5. Перші ЛЕП були споруджені у Донбасі. (З посібника.) І непогасна слава МХАТу, як наша молодість, жива. (М.Рильський.)

Для довідок. ЛЕП - лінії електропередачі.

Диктант з коментуванням.

ЧАЕС було збудовано всупереч усім міжнародним нормам МАГАТЕ.(З підр.) За ініціативою ФМЗ України майже 900 дітей із Рівненської, Волинської, Житомирської, Чернігівської та інших областей були оздоровлені в Німеччині, Швейцарії, країнах Прибалтики. (З журн.)

Для довідок. ФМЗ України - Фонд милосердя і здоров'я України.

Тексти для контрольного диктанту

1. Українська гостинність

Гостинність українців відбилась у численних приказках та прислів'ях. Вважалося, що гість приносить у дім добробут і щастя.

Якщо гість нагодився під час обіду, його обов'язково саджали за стіл. Він мусив покуштувати кожної страви, а на закінчення подякувати за хліб-сіль. Якщо гість з'являвся в інший час, його пригощали кращим, що було в хаті. До гостя хазяйка повинна улла підійти з припросинами.

За гостиною завжди спілкувалися, а у свята співали за- стільних пісень. Поважали гостей, які любили і вміли добре поїсти. Зневажали тих, котрі їли мало й погано, бо як хто їсть, так і робить. (З етнографічн. Довідника; 95 сл.)

2.Гутництво

Виготовлення скла набуло розвитку ще з часів Київської Русі. Великого поширення гутництво набуло на Чернігівщині, на Київщині та на Волині.

З шістнадцятого століття на Слобожанщині, Поділлі, Буковині з'явилися гуті. Це були підприємства, на яких виробляли віконне та лампове скло, а також скляний посуд. Деякі вироби розписували олійними фарбами.

Пізніше почали відкриватися поміщицькі заводи, поширилася технологія дуття. Складуви прикрашали свої вироби, розмальовували

золотом. Скляний посуд продавався у крамницях міст і містечок та набув широкого вжитку.

Нині гутництво існує як вид народного прикладного мистецтва. Традиції виготовлення художнього скла зберігаються у багатьох містах України. (З етнографічн. довідника; 92 сл.)

3. Гончарі

Земля годувала людину і давала їй все для того, щоб приготувати їжу і влаштувати побут. Місця на берегах річок, де добували глину, в Україні здавна називали глинищами.

Знайти якісну, справді придатну для гончарства глину могли тільки люди досвідчені. Розрізняли глину вогнетривку, крупнозернисту, жовтувату та чорну. Якщо глина була масною, її розмішували з піском. Для звільнення глини від домішок її розбовтували з водою.

Звичайно глину зберігали на подвір'ї. Її били веслами, колотили дерев'яними молотками. Після цього розкачували. Гончар відщипував шматки й обробляв на гончарному крузі. Після цього вироби сушили. Остання операція - випалення. Його здійснювали в гончарній печі. (За В.Супруненко; 97 сл.)

4.Останній кошовий

У козацьких списках він значиться як Петро Калниш. В історію жувійшов як останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський.

Долю свою з козацтвом він пов'язав з молодих літ. Кошовим його обрали людиною вже похилого віку.

Калнишевський очолював війну Росії з турками й татарами. Його було нагороджено медаллю, він відзначився мудрим керівництвом і мужністю.

Після зруйнування Січі кошового заарештували й перевезли на далекі Соловки. Там його сховали від України, від усього світу.

У народі довго ходили легенди, що кошовий з іншими козаками втік до Туреччини. Насправді він помер в ув'язненні. (За М.Слабошпицьким; 92 сл.)

ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

Варто повторити повторити все засвоєне п'ятикласниками про:

- Речення, члени речення. Речення з однорідними членами.
- Складні речення.
- Звертання. Вставні слова.
- Пряма мова. Діалог.

- Спрощення в групах приголосних. Правила вживання апострофа та м'якого знака.
- Вимова й написання префіксів з- (зі-: с-), роз-, без-, пре-, при-, прі-.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

СПІЛКУВАННЯ І МОВЛЕННЯ. ОСНОВНІ ПРАВИЛА СПІЛКУВАННЯ

Прослухати. Навіщо Бог позбавив людей можливості спілкуватися за допомогою мовлення? Чи можуть інші засоби спілкування (жести, міміка тощо) замінити мовлення? Чи можливе спілкування за допомогою мовлення без володіння мовою? Що таке *мова* і що таке *мовлення*?

Нащадки Ноя почали будувати в долині велике місто, а в ньому високу башту. Будівничі хотіли налякати сусідів і прославити себе.

Розгнівавшись на людей за їхню зарозумілість, Бог змішав мову будівничих. Не маючи змоги розуміти одне одного, люди змушені були припинити будівництво та відмовитись від свого наміру. Вони порозходились у різні краї, тому й виникли різні народи, що говорять різними мовами.

Місто, в якому було зроблено спробу вибудувати вежу, пізніше назвали Вавилон, що означає "змішання".

З Біблійної енциклопедії.

Прослухати. Дати відповіді на запитання: яка роль мови в людському суспільстві? Чому для успішного спілкування необхідно добре знати мову? Що таке мовлення? Якими двома формами мовлення користуються люди? У яких випадках користуються писемним мовленням, а в яких - усним?

Мова - це засоби спілкування (слова, словосполучення, речення, тексти тощо). Мовлення - це застосування цих засобів з метою спілкування.

Мова слугує для пізнання, нагромадження і збирання знань, колективного досвіду. Мова є основою мислення. Мова забезпечує спілкування. Однак мова виявляє себе тільки в мовленні.

Завдяки мовленню мова розвивається і збагачується.

Мовлення неможливе без мови.

Мовлення існує в двох формах: діалога та монолога. Діалогічне мовлення - розмова двох або кількох осіб. Монологічне мовлення - це мовлення для самого себе або для слухачів.

Мовлення буває усним та писемним. Писемне мовлення характеризується відсутністю безпосереднього спілкування із співрозмовником (адресатом мовлення). Для писемного мовлення використовують графічні знаки.

З посібника.

Прочитати. Що це - діалог чи монолог? Чому ви так думаєте? Прочитати за особами. Що мав на увазі дядько, радячи небожеві сказати "кругленьке" слово?

- Дядьку, допоможіть! Я надумав женитися. Будьте, прошу вас, за старосту!

- Гаразд, поможу тобі. Оце як увійдем у хату, поздоровкайся з людьми чемно, словечко їм скажи гарненьке, кругленьке.

- Ну, спасибі, дядьку, за науку! Так і зроблю.

Пішли вони. Хазяїн попросив їх у хату, посадив за стіл. Молодий подумав, та як крикне на все горло:

-Обруч! Обруч! Обруч!

-Де це ти бачиш обруча?

-Еге, що ж, що нема обруча? Мене дядько так учив, щоб я сказав словечко кругленьке, гарненьке: ну, я і сказав кругленьке. Якого ще круглішого треба, як обруч?

Народна творчість.

Прочитати народні прислів'я. Які правила спілкування можна скласти на їх підставі?

Слово чемне кожному приємне. Спершу слово зваж, а тоді скаж. Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова - завзятих ворогів. Де сила не може, там слово допоможе. Менше говори - більше вчуєш.

Народна творчість.

Ознайомитись із поданими в таблиці правилами спілкування. Чому їх необхідно дотримуватись?

Основні правила спілкування

1. Якнайменше говори про себе.
2. Говори про те, що цікаво твоєму співрозмовникові.
Ураховуй його вік, характер, інтереси.
3. Будь уважним, ввічливим, доброзичливим.
4. Ніколи не перебивай співрозмовника.
5. Під час розмови дивись співрозмовникові у вічі.
6. Не вживай грубих слів. Не говори надто голосно.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

На наше мовлення впливають умови, за яких відбувається спілкування. Необхідно навчитися орієнтуватися в цих умовах.

По-перше, слід усвідомити, в офіційній чи неофіційній ситуації відбуватиметься спілкування. По-друге, з'ясувати, хто адресат мовлення. По-третє, визначити мету спілкування (повідомлення, з'ясування, спонукання). Зорієнтувавшись у ситуації спілкування, необхідно визначити тему (про що говорити?) та основну думку майбутнього висловлювання, вибрати форму висловлювання (діалогічну чи монологічну, усну чи писемну).

Уявивши, що ви прийшли до вчителя на консультацію (скажімо, після хвороби), зорієнтуватися в умовах спілкування. Для цього ви маєте замислитись:

- Офіційною чи неофіційною є ситуація спілкування?
- Хто адресат вашого мовлення?
- Яка мета спілкування?

Визначивши тему й основну думку можливого висловлювання, придумати й розіграти за особами (удвох з однокласником) діалог, який міг би відбутися між вами та вчителем.

Зорієнтувавшись в умовах спілкування, визначивши тему та основну думку можливих висловлювань, скласти й "проговорити" за особами один з таких діалогів:

- між школярем та бібліотекарем;
- між старостою класу й черговим;
- між п'ятикласником та його меншою сестричкою;
- між класним керівником та учнем, що спізнився на урок.

ТЕКСТ. ПОДІЛ ТЕКСТУ НА АБЗАЦИ. ПЛАН ГОТОВОГО ТЕКСТУ (ПРОСТИЙ). ПОНЯТТЯ ПРО "ВІДОМЕ" І "НОВЕ"

Прослухати. Про що розповідається в тексті? Визначити тему тексту.

Українці дуже люблять васильки. Ці невеликі скромні квіти є дуже гарними. В засушеному вигляді вони мають сильний стійкий запах.

Цілющі властивості васильків відомі здавна. Їх використовують як лікувальний засіб при високій температурі. З васильків роблять купель для дітей при багатьох хворобах.

Васильки є уособленням чистоти й прязності. Вони згадуються в багатьох народних піснях.

З журналу.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Текст - це група речень, об'єднаних спільним змістом (темою) та основною думкою.

Тема - це те, про що йдеться у тексті. Основна думка - те, до чого текст закликає, чого навчає, що стверджує.

Якщо речення тільки висловлює якусь думку, то текст забезпечує розвиток думки за рахунок того, що кожне наступне речення до вже відомого додає щось нове.

Речення в тексті розташовані у послідовності, необхідній для розкриття теми.

Заголовок тексту виражає його тему або його основну думку.

Прочитати. У якій з колонок подано окремі речення, а в якій - текст? З чого ви зробили такий висновок? Визначити тему тексту, його основну думку. Дібрати до тексту заголовок, який відбивав би його тему.

Українська мова - це основа нашої безмежно багатой культури. Це наш дух, наша душа, наша пісня. Врешті-решт - це ми. Зникає мова – зникає народ.

Добре тому жити, хто вміє гарно говорити. Мова - неоціненний скарб народу. Кожен народ повинен берегти і розвивати свою мову.

Подані речення прочитати в такій послідовності, щоб вони утворили текст. Визначити тему й основну думку тексту. Дібрати два варіанти заголовка: перший, що відбиває тему тексту, другий - співвідносний з його основною думкою.

А лисичка побачили сліди лише тих, хто заходив до печери, а слідів тих, хто вийшов, не видно. Пустив він чутку, що дуже занеміг. І лисичка майнула хвостом. Сам ліг у печері та й лежить. Та здолала його старість, повипадали зуби й пазурі. Думав-думав старий вовк, як зарадити лихові, та й надумав. Почула лисичка й собі прибігла одвідати старого знайомого. Був собі могутній вовк. Дичина тепер тікала від нього. Вовк здивувався, чому лисичка стоїть на порозі. Стали приходити звідусіль звірі провідати хворого. Зупинилася на порозі печери, а далі не йде.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Розвиваючи тему тексту, його автор переходить від однієї частини теми до іншої. Частина однієї загальної теми називається підтемою. Підтема розкривається у кількох реченнях.

Частина тексту, об'єднана підтемою, називається абзацом. Чітко сформульовані та пронумеровані підтеми тексту становлять його план.

Борсук руйнує гнізда джмелів. Розлючені комахи його кусають. Від болючих укусів тварина рятується, качаючись по землі і давлячи джмелів. Розправившись з бідолахами, борсук поспішає з'їсти мед.

За І.Акімушкіним.

ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ

Робота над переказом розпочинається з виразного читання вчителем тексту та пояснення значення таких ужитих у ньому слів, які перебувають у пасивному словнику учнів (незнайомих для дітей слів текст уміщувати не повинен). Такі слова найкраще записати на дошці, варто усно дібрати до них синоніми або антоніми.

Після того, як учні визначають тему та основну думку прослуханого тексту, слід звернути їхню увагу на те, що відбиває заголовок тексту. Якщо текст не має заголовка, не буде зайвим його дібрати.

При повторному читанні тексту частинами школярі колективно складають його план (простий). План необхідно записати на дошці, учні переписують його до зошитів.

Варто звернути увагу п'ятикласників на те, що опрацьований текст має зачин (початок, який готує до сприйняття того, про що йтиметься далі) та кінцівку (завершення, своєрідний підсумок).

"Проговорювати" текст перед самостійною письмовою роботою учнів недоцільно, оскільки це забере чимало часу й віддалить п'ятикласників від вихідного тексту-зразка.

Засновники Києва

Хто з нас не знає, що це прекрасне місто на Дніпрі було засноване Києм, Щеком і Хоривом?

Розповідь про легендарних братів тривалий час вважалася вигадкою літописця. Та коли вчені розпочали розкопки у Києві, вони виявили, що на трьох сусідніх горах на Подолі справді було три слов'янських поселення. Виникли вони у глибокій давнині і пізніше злилися в одне місто.

Легенда про засновників Києва є надзвичайно цінною. З неї ми дізнаємось, що на чолі слов'янських племен стояли князі. Вже в ті прадавні часи у слов'ян була власна державність. (За В.Близнецем, 88 сл.)

Завдання.

- Пояснити значення слова *літописець*.
- Дібрати синоніми до слів *заснований, поселення, власний*.
- Написати докладний переказ.

Орієнтовний план

1. Засновники Києва - Кий, Щек та Хорив.
2. Розповідь вважалася вигадкою літописця.
3. Висновки вчених після розкопок.
4. Легенда є надзвичайно цінною.
5. У прадавні часи слов'яни мали державність.

Київське віче

Особливу вагу в житті слов'ян мали ради громади, які називалися віче. Право прийти туди і висловитись мали всі громадяни.

Якщо князь приймав важливе рішення, то мав одержати на нього згоду віча. Віче могло прогнати князя, запросити на його місце більш гідного. Історики підраховали, що в Києві таким способом громада поміняла чотирнадцять князів.

Подекуди князі захоплювали владу силоміць, але рано чи пізно шукали підтримки віча, намагались завоювати прихильність громади. Без цього жоден не міг утриматися на престолі.

Віче підтримувало князів мудрих, далекоглядних і справедливих. Така була тодішня форма народовладдя. (За М.Слабошпицьким, 90 сл.)

Завдання.

- Пояснити значення слова *престол*.
- Дібрати синоніми до слів *гідність*, *прихильність*, *подекуди*, *силоміць*.
- Написати докладний переказ.

Орієнтовний план

1. Особлива вага віче в житті слов'ян.
2. Стосунки між віче та князем.
3. Без прихильності громади не втримати влади.
4. Яких правителів підтримувало віче.

Материнські сльози

В одному селі жила бідна вдова. Мала вона трьох синів. Були вони добрими й мужніми.

Чорною хмарою посунула на Україну татарська орда. Попросили вдовині сини в матері благословіння, поклонилися громаді та пішли з побратимами рідну землю боронити.

Поверталися козаки з перемогою по білому снігу, що випав після битви. Та удові принесли гірку звістку про загибель синів.

Боса й простоволоса бігла мати по снігу й голосила. Рясним дощем падали з її очей сльози. Він них танув сніг. Де впала сльозина, там розцвітала квітка.

Назвали люди ті квітки материнськими сльозами. А ще їх називають маргаритками. (Народна легенда, 95 сл.)

Завдання.

- Пояснити значення слів *орда*, *побратим*, *простоволосий*.
- Дібрати синоніми до слів *боронити*, *голосити*.
- Написати докладний переказ.

Орієнтовний план

1. Мала вдова трьох синів.
2. Пішли брати рідну землю боронити.
3. Гірка звістка про загибель синів.
4. Де впала сльоза, розцвітала квітка.
5. Як назвали квіти.

АНАЛІЗ ПЕРЕКАЗУ. ВИДИ ПОМИЛОК (ПРАКТИЧНО)

Учитель зачитує найбільш вдалі з робіт. Указавши на найтипівіші з-поміж допущених п'ятикласниками помилки, варто зупинитись на їх класифікації.

У шкільній практиці усталилась певна система позначення допущених учнями в письмових роботах помилок: змістових (З), мовленнєвих (М), граматичних (Г), орфографічних (І) та пунктуаційних (✓).

Слід навчати п'ятикласників розрізняти різного роду помилки, це допоможе їм свідомо удосконалювати текст під час роботи з чернеткою, а також виправляти допущені ними недоліки у перевірених учителем роботах.

Уважно роздивитись таблицю. Назвати основні види помилок.

Основні види помилок	
Змістові (З)	Пропущено щось, про що йшлося у прочитаному тексті. Про щось сказано недостатньо. Додано те, чого не було в прочитаному тексті. Порушено послідовність викладу. Не розкрито тему тексту. Нечітко розкрито основну думку тексту.
Мовленнєві (М)	Слово вжите у невластивому йому значенні. Використане спотворене, перекручене слово.

	Невиправдано повторюється слово або спільнокореневі слова. Використано русизм (російське слово замість українського).
Граматичні (Г)	Використане неправильно утворене слово. Слово вжите у спотвореній формі. Неправильно побудоване речення.
Орфографічні (І)	Слово написано з порушенням правил щодо написання букв, які позначають ненаголошені голосні, вживання апострофа, м'якого знака та ін.
Пунктуаційні (✓)	Неправильно розставлені розділові знаки

З-поміж двох варіантів вибрати правильний і записати. Користуючись таблицею, визначити, яку помилку допущено у відкинутому варіанті.

1. Брати участь, приймати участь. 2. Подякувати вчителя, подякувати вчителів. 3. Заразливий сміх, заразний сміх. 4. Корислива книга, корисна книга. 5. Пам'ятник Івану Франкові, пам'ятник Івана Франка. 6. Семидесяті роки, сімдесяті роки. 7. Ми добирались метро. Ми добиралися метром. 8. Хворий втратив свідомість. Хворий знепритомнів. 9. Столова, їдальня. 10. Остановка автобуса, зупинка автобуса. 11. Зупинитися, зупенитися. 12. Горджуся і люблю свою школу. Люблю свою школу і горджуся нею. 13. М'ята, мьята. 14. Підпільники організували підпільну організацію. Юнаки організували підпільну групу.

Прочитати. Визначити мовленнєві, граматичні та пунктуаційні помилки. виправивши їх, записати речення.

Котигорошко він перемиг Змія врятував багатьох людей. У нашій школі працюють мовний математичний природознавчий кружки. Девочек нашої школи не кидає надія про перемогу в змаганнях з волейболу.

Продовжуючи аналіз переказів, необхідно звернути увагу п'ятикласників на найтипівші з-поміж допущених ними змістові, мовленнєві, граматичні помилки, колективно визначити суть обговорюваних недоліків та виправити їх.

Слова, у яких допущено орфографічні помилки, слід записати на дошці, визначити орфограму, пояснити їхнє написання відповідним правилом та дібрати й записати по 2-3 слова з тією ж орфограмою.

Слід назвати найтипівші пунктуаційні помилки, записати на дошці речення з опрацьовуваними пунктограмами (бажано з тексту переказу)

скласти й записати речення, що має ті ж пунктограми. Така робота проводиться колективно, учні обов'язково роблять записи в зошитах.

Після цього необхідно організувати індивідуальну роботу п'ятикласників над опрацюванням граматичних, орфографічних на пунктуаційних помилок. Учитель надаватиме індивідуальні консультації окремим школярам.

СТИЛІ МОВЛЕННЯ, СФЕРИ ВЖИВАННЯ КОЖНОГО З НИХ

Прочитати висловлювання - зразки різних стилів мовлення. У якій сфері життя суспільства кожне з висловлювань було б доречним? Від чого залежить стиль наших висловлювань?

1. Науковий стиль.

Мова є основною формою національної культури і першоосновою літератури. Вона характеризується єдністю, взаємозв'язком і взаємозалежністю всіх одиниць, що входять до її складу. Мова існує у вигляді різноманітних актів мовлення, повторюваних усно й фіксованих за допомогою письма.

З підручника.

2. Художній стиль.

Як нема без зірок небозводу,
Як блакиті без сонця нема,
Так і мови нема без народу,
І народу без мови нема.

. . . . .

Для народу свого велика
Кожна з мов, як творіння вінець,
Люд без мови - то глина безлика,
Без'язика отара овець.

В.Забаштанський.

3. Офіційно-діловий стиль.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Конституція України.

4. Публіцистичний стиль.

Чи зрозуміємо ми нарешті, що значить мова в житті суспільства?

Вона об'єднує, згуртовує, формує національну свідомість. Тому виступи проти державної мови можна розцінювати як намагання призвести до безладдя, хаосу, нашкодити державі, поруйнувати її.

Олесь Гончар говорив: "Мова - то кровообіг нації". Справді, спиниться кровообіг, помре мова - загине нація.

З журналу.

5. Розмовний стиль.

- Мужчина, ви виходите на слідуючій остановці?

- Виходжу на наступній зупинці, шановна. Прикметника "слідуючий" в українській мові немає. Це російське слово.

- Як хочу, так говорю. Як вам непонятно, відійдіть в сторону.

- Відійти вбік не можу, бо тут тісно. Мені не "понятно", мені зрозуміло, що свою мову треба шанувати й знати, а не спілкуватися суржиком...

- Мужчина, ну що ви обзиваєтесь! Ніякий я не суржик, я такий пасажир, як оце ви...

- Суржик - це не лайка. Це наша біда. Взагалі-то суржик - змішане борошно з різних видів зерна. А от мовний суржик - то безсистемне поєднання, перемішування слів двох різних мов.

- Та не розстроюйтеся так. Я старатимусь. Ви на слідуючій виходите ілі нет?

З розмови в транспорті.

Прочитати висловлювання. Кому і з якою метою кожне з них може бути адресоване? Визначити стиль кожного.

1. Глянь, яка краса,
Все в квітках, радій!
З пелюсток роса,
Як сльоза, звиса
З оксамитних вій.
Ой, ти, луже, луг,
сяє все навкруг...
В.Сосюра.

2. Ліси, парки, зелені насадження забезпечують атмосферу киснем, знижують концентрацію вуглекислоти у повітрі, виконують водоохоронні та лікувальні функції. Гектар лісу щорічно виділяє в атмосферу три тонни кисню. Зелені насадження відфільтровують з повітря радіоактивні елементи.

З підручника.

3. Стаття 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.

Конституція України.

4. Хто з нас не звертав уваги на те, що рослинність стає дедалі одноманітнішою? Довкола міст меншає рослин з гарними квітками. Рідкісними стали ряст, проліски, сон-трава, дзвоники. Зате скрізь ростуть гірчаки, нетреба, дика морква. Бур'яни "знайшли стежку" і в ліс, і в луг, розкошують на місцях вирубаних дерев, на вирубаних ділянках...

Хто цьому виною? Мабуть, ті, хто відпочиває тут вихідними днями, вибираючи декоративні рослини, зриваючи їх на продаж, завдаючи природі непоправної шкоди. Це через них рослини втрачають свою основну здатність - самопоновлення і вже не можуть відтворюватися в попередній кількості.

З журналу.

Подані речення прочитати в такій послідовності:

- ті, що доречні в тексті наукового стилю;
- речення, доречні в тексті художнього стилю;
- речення, звичні для побутового спілкування.

1. І молодик над смужкою лісів поставить позолочений апостроф. (Л.Костенко.) 2. Апостроф уживають для передання роздільної вимови приголосних, що не зливаються з наступними звуками. (З підручн.) 3. Синку, коли ти вивчиш нарешті правило про той капосний апостроф? 4. У результаті досліджень підраховано, що один гектар молодих тополь упродовж вегетаційного періоду затримує близько 340 кг пилу. (З довідн.) 5. Хто з вас мені, темному, розтлумачить, чому це лелеки вибудували собі квартиру на старезній тополі, як поряд красується молодесенька? 6. Ой чого ти, тополенько, не цвітеш, чом пожовклу головоньку хилиш, гнеш? (Олександр Олесь.)

У поданих реченнях вказати слова, які порушують стиль. виправити невідповідність.

До словосполучень нізащо в світі не можуть належати слова, які виступають у реченні підметом і присудком, бо ці самі слова утворюють речення. Тітонько, не інформуйте мою матір, що я мало не побив ваше вікно, я, їй-богу, буду обережнішим! Величним царственным спокоєм, незрівняним ароматом глици зустріли нас представники родини соснових.

Вибравши близькі за значенням слова, записати їх парами. Яке зі слів у кожній парі виражає певне поняття якоїсь галузі науки, тобто є *терміном*? Для якого стилю вживання термінів є характерним?

Функція, закінчення, ніж, ін'єкція, гіпотеза, завдання, флексія, укол, зараза, скальпель, інфекція, припущення.

Прочитати висловлювання, визначити його стиль. Свою думку довести. Скласти план тексту. Усно переказати, додержуючи стилю.

Сосна

Жодна рослина не може змагатися з представниками родини соснових в освоєнні території. Соснові невибагливі. Вони є лісоутворювачами. Деякі види їх можна зустріти високо в горах.

Сосна - вічнозелене дерево, до 35 м заввишки. Вона утворює колоноподібний стовбур та невелику пірамідальну крону.

Щороку в сосни утворюється нове кільце гілок. За кількістю їх можна встановити вік дерева.

Сосна - цінне дерево. Її деревина використовується в медичній промисловості. (З підручника, 64 сл.)

ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ (УСНИЙ)

Після визначення п'ятикласниками теми та основної думки прочитаного вчителем тексту, слід звернути увагу на заголовок та з'ясувати, відбиває він тему чи основну думку тексту. Необхідно визначити стиль тексту, назвати основні особливості наукового стилю. Після цього потрібно перейти до колективного складання плану тексту (план необхідно записати на дошці).

Витлумаючи значення слів, що перебувають у пасивному словнику школярів, потрібно якнайретельніше пояснити значення слів, що є близькими до термінів. Такі слова необхідно записати на дошці.

Єдність законів розвитку природи

Учені провели багато дослідів, які підтверджують небаїдуже ставлення рослин до музики.

Серія дослідів проведена з мімозою сором'язливою. Висота мімоз, які "слухали" музику, виявилася в півтора рази більшою від висоти тих, які росли в тиші. Музикальні рослини були пишніші, густіше покриті листом і колючками.

Як пояснити наявність такої реакції?

На землі існують два види живої природи. Це тварини і рослини. Кожен з них має свої характерні, специфічні особливості, іде своїм шляхом розвитку. В той же час це один вид живої матерії. Між тваринами і рослинами немає непроникної стіни. І в цьому - глибокий зміст природи, єдність законів її розвитку. (За В.Мезенцевим, 101 сл.)

Завдання.

- Пояснити значення слів *реакція* (дія або стан, які виникають за певних умов у відповідь на будь-які впливи, подразнення, враження), *специфічний* (такий, що становить специфіку, тобто своєрідність, особливість, властиву даному предмету або явищу), *матерія* (реальність, що дана людині у її відчуттях, існуючи незалежно від них).
- Дібрати синоніми до слів *небайдужий*, *сором'язливий*, *непроникний*.

Орієнтовний план

1. Серія дослідів з мімозою сором'язливою.
2. Два види живої природи на землі.
3. Між тваринами й рослинами немає непроникної стіни.
4. Єдність законів розвитку природи.

Дельфіни

Дивовижні розповіді про дельфінів відомі з прадавніх часів. Давньогрецька легенда стверджує, що бог Діоніс перетворив на дельфінів моряків, які намагалися викрасти його.

Давні римляни вважали, що голос дельфінів нагадує людський стогін. Дельфіни не забули, що колись були людьми.

Предметом наукового спостереження дельфіни вперше стали двадцять два століття тому. На них звернув увагу видатний учений Арістотель.

Сучасна наука не може чітко пояснити, хто був предком дельфіна. Все живе на землі вийшло з води. Дельфіни теж. Залишкові елементи в їхньому скелеті підтверджують, що вони пішли від якихось наземних чотириногих ссавців. 65 мільйонів років тому пращур дельфіна поміняв земне буття на водне. (З книги "Енциклопедія чудес"; 100 сл.)

Завдання.

- Пояснити значення слів *елемент* (складова частина цілого), *ссавець*.
- Дібрати синоніми до слів *пращур*, *дивовижний*.

- Записати: *Діоніс, Арістотель, ссавець.*

Орієнтовний план

1. Давньогрецька легенда про походження дельфінів.
2. Що думали про дельфінів давні римляни.
3. Хто першим зробив дельфінів предметом наукового дослідження.
4. Походження дельфіна чітко не з'ясоване.

ТИПИ МОВЛЕННЯ. ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ РОЗПОВІДІ

Прочитати висловлювання. Яке з них є описом, яке розповіддю? Яке з висловлювань слід віднести до міркування (роздуму)? Як ви це визначили?

1. Колись напали на українське село вороги. Красуня дівчина, яку схопили бусурмани, вирвалася й кинулась тікати. Розірвалося її червоне намисто, і розсипалися по землі яскраві намистинки. Через деякий час з них попроростали пагони. З пагонів вирости калинові кущі.

Народна творчість.

2. Ягоди калини - невеликі, овальної форми, яскраво-червоного кольору. Вони мають своєрідний гіркувато-солодкий смак. Ягоди зібрані кетягами і особливо помітні пізньої осені, коли на кущі вже немає листя.

З підручника.

3. Калина люба й мила серцю українця, тому що вона є уособленням краси рідної землі, пам'яті про рідну матір, її турботу й любов. Про калину створено чимало народних пісень, казок, прислів'їв, бо саме ця рослина є символом дівочої вроди, вірності та кохання.

За В.Супрунечком.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

У початковій школі учні отримали поняття про типи мовлення - розповідь, опис та міркування. Висловлювання різних типових значень вони відрізняють, ставлячи до тексту запитання. Розповідь відповідає на питання **що сталося? що відбулося?** Опис на питання **який? (яка? яке? які?)** Міркування відповідає на питання **чому?**

Прочитати. Про кого розповідається в уривку? Які дії козак виконав? Одночасно чи послідовно ці дії були ним виконані? Яке питання можна поставити до висловлювання в цілому? До якого типу мовлення належить уривок?

Прокинувся козак Мамарига, дивиться - ні коня, ні жінки, ні торбинки-волосянки. Тільки чоботи лежать.

Узув козак чоботи та й пішов поверх води. Йшов аж дві доби, перейшов через море. Йде далі суходолом. Схотілося йому їсти. Побачив неподалік кущ із ягодами. Зірвав Мамарига ягідку, вкинув у рот - і враз відчув, як виріс у нього на голові величезний ріг. Вирвав другу ягідку, проковтнув - виріс другий ріг.

Побачив тут козак другий кущ. Вирвав з того куща ягідку, з'їв - і спав один ріг. З'їв ще одну ягідку - другий ріг спав. Нарвав він тоді ягід з того й того куща й пішов у те королівство, де була його жінка.

З народної казки.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Розповідь - це висловлювання, в якому йдеться про послідовні дії предмета або особи. До розповіді можна поставити загальне питання **що сталося?**

"Відомим" у реченнях розповіді є назва предмета (особи), що виконує дії. "Новим" є назви виконаної або виконуваної предметом (особою) дії.

в   н   н

Наприклад: Козак Мамарига переодягся й пішов до королівсько-

н   в   н

го палацу. Ходить козак попід вікнами й гукає: "По ягоди!"

в   н   н

Королівна почула й послала служницю ягід купити.

З народної казки.

Дуже часто (хоч і не обов'язково) в реченнях розповіді є слова, що вказують на послідовність виконання предметом (або кількома предметами) дій. Це такі слова, як **спочатку, потім, після того, пізніше, за годину, наступного дня тощо.**

Прочитати уривок. Які дії виконав кожен з названих в уривку предметів? Одночасно чи послідовно були ці дії виконані? Яке загальне питання можна поставити до уривка? Визначити в реченнях "відоме" та "нове"(усно).

Богатир Василь пішов зі Змієм змагатися. А з собою Василь узяв чарівну скрипку.

Дванадцятиголовий Змій побачив Василя й показав вогненні язики. Прийшли вони на залізний тік. Василь узяв скрипку й почав грати. Змій пішов у танець. Василь грає, а Змій повисолоплював язики, головами товче до заліза, дихає вогнем, проситься. Музикант його не слухає, грає собі. Змій зовсім знесилів, стрибав, стрибав, а тоді впав і дух спустив.

З народної казки.

Прочитати (або прослухати) висловлювання. Виписати слова, які вказують на послідовність виконання предметом дій. Усно переказати, вживаючи виписані слова. Довести, що подане висловлювання є розповіддю.

Цар наказав позвозити скло і збудувати гору. Звели скляну гору, тоді збудувати башту. В неділю сіла в башті царева дочка. Почали женихи - царевичі, королевичі й лицарі скакати кіньми. Спершу коні ноги ламали, пізніше верхівці почали з коней падати. Та до царівни ніхто доскочити не зміг.

Наступної неділі те саме повторилося. Надвечір почувся шум у хмарах - то летів золотоголовий царевич на золотім коні. Спочатку роздивився навкруги, потім опустився конем з неба на скляну гору, тоді поцілував царівну. Після цього всі заплескали в долоні: "О, скоро буде весілля!"

З народної казки.

ДОКЛАДНИЙ ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ

Готуючи дітей до роботи над письмовим переказом, потрібно наголосити на тому, що вони переказуватимуть розповідь. Учні мають пригадати, про що йдеться у розповіді, на яке питання відповідає текст розповідного характеру, вказати слова, які зазначають послідовність виконання дій. Таким чином, п'ятикласники цілком усвідомлено працюватимуть над переказом тексту-розповіді.

Попеловий коржик

Був собі бідний чоловік Гаврило. Прийшов він якось до багатія позичити трохи борошна. Жадібний багатій насипав йому повну торбу попелу.

Що тут робити? Спекла Гаврилова жінка з попелу корж. Назавтра взяв його бідняк і пішов шукати гараздів.

Увечері зголоднів. Підніс до рота коржика, а той став білий-білий, як калач. А смачний!

За три дні дістався Гаврило міста. Став до роботи. Щодня пригощав бідняків коржиком, але корж лишався цілим.

Заробив Гаврило якісь гроші. Через рік вернувся додому. Дякує багачеві за коржик.

Той звелів жінці напекти з попелу коржів. Наступного дня повіз їх багатій на базар. Побачили такий товар люди і відлупцювали жаднюгу. (Нар. казка, 103 сл.)

Завдання

- Визначити тему й основну думку тексту.
- З'ясувати стиль тексту.
- З'ясувати, який тип мовлення покладено в основу тексту, свою думку довести. Витлумачити вислів *шукати гараздів*.
- Дібрати антоніми до слів *багатій, пригощати, відлупцювати, жаднюга*.

Орієнтовний план

1. Що "позичив" багатій Гаврилові.
2. Пішов бідняк шукати гараздів.
3. Став корж смачним та білим.
4. Робота у місті.
5. Гаврило подякував за коржик.
6. Покарання за жадність.

Чарівний рушник

Пішли якимось брат із сестрою по гриби. Сестра відстала й заблудилася.

Приблукала вона до похмурого замку. Вийшла з дверей палацу царівна й розповіла дівчині, що її вкрав Змій і умовляє стати йому за жінку.

Вирішили дівчата тікати. Узяла царівна із собою чарівний рушник.

Утекли з палацу дівчата. А Змій почув і кинувся навздогін. Царівна шпурнула позад себе рушник. Розлилося море.

Опустив Зміїсько пащеку в море й заходився хлебтати солону воду. Так нахлебтався, що роздувся, як гора. Сьорбнув останню краплину і тріснув.

А дівчата прибігли до села. Царівна забрала сестру й брата до свого палацу. Ще й заміж за брата вийшла. (За мотивами нар. казки, 102 сл.)

Завдання

- Визначити тему й основну думку тексту.
- З'ясувати стиль тексту.
- Визначити, який тип мовлення покладено в основу тексту, свою думку довести.
- Дібрати синоніми до слів *хлебтати, сьорбнути, тріснути*.

Орієнтовний план

1. Дівчина заблукала в лісі.
2. Царівна з похмурого замку.
3. Дівчата кинулись тікати.
4. Море з чарівного рушника.
5. Кінець Змія.
6. Сестра й брат у палаці царівни.

* * *

Поїхав у ліс царевич полювати, зайшов у сторожку води попросити. А там дівчина сидить і вишиває. Дуже сподобались царевичеві дівчина та її робота.

Посватав царевич дівчину та повіз до свого палацу.

Серед слуг була люта дівка. Подався царевич знов на полювання. А лиха дівка тим часом нареченій очі повиколювала і увіпхнула бідолашну в яму. А сама на її місце всілась.

Мандрував лісом дідок. Бачить - у ямі сліпа сидить, плаче, а з очей перли сиплються. Благає вона діда продати перли на базарі, але не за гроші, а за око.

Побачила на базарі перли люта дівка, купила за око.

Віддав дід око сліпій. Та сіла з одним оком рушник вишивати. Просить діда продати рушник на базарі за око.

Купила лиха дівка рушник і показує царевичу, хвалиться, ніби вона вишила.

Упізнав царевич вишивання. Знайшов діда, розпитав. Привіз свою наречену, а люту дівку випровадив свині напувать. (За мотивами нар. казки, 142 сл.)

Завдання

- Визначити тему та основну думку тексту. Дібрати заголовок.
- З'ясувати стиль тексту.
- Визначити тип мовлення, покладений в основу тексту, свою думку довести. Дібрати синоніми до слів *люта*, *увіпхнути*.

Гульнарині сльози

Потрапили якомсь козаки в турецьку неволю. А з бранцями любила розмовляти дочка паші Гульнара.

Мати Гульнари була українка Оксана, яка в полоні потурчилась. Та вона розповідала дочці, що Україна - золотий край, там золота воля. Вирішила Гульнара звільнити полонених і втекти з ними на Україну.

Вкрала дівчина ключі від темниці й випустила козаків. Та брати її з собою втікачі не захотіли. Була вона їм чужа.

Подалась Гульнара за козаками. Перепливла з ними море. У степу козаки розбрелися. А дівчині не було куди йти. Померла вона з туги.

На її могилі вирости маленькі сині квіточки. Звуться вони шавлія. А ще їх називають Гульнарині сльози. (Нар. легенда, 104 сл.)

Завдання

- Визначити тему та основну думку тексту.

- З'ясувати його стиль та тип мовлення, що покладений в основу тексту. Пояснити значення слова *потурчитися*.
- Дібрати синоніми до слів *бранець, темниця, туга*.

Орієнтовний план

1. Козаки в турецькій неволі.
2. Гульнара - дочка паші та українки.
3. Рішення дівчини.
4. Козаки не схотіли узяти дівчину з собою.
5. Смерть Гульнари.
6. Як назвали сині квіточки.

ЗАМІТКА ДО СТИНГАЗЕТИ

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ.

Варто звернути увагу п'ятикласників на те, що саме періодика, тобто газети та журнали, нарівні з радіо та телебаченням, є для сучасної людини основними джерелами інформації. З періодики (так зветься видання, що виходять через певні проміжки часу) ми дізнаємося про події міжнародного життя, життя власної держави, новини в усіх галузях суспільного життя.

Наука про засоби масової інформації зветься журналістикою.

Основними жанрами журналістики є *змітка, стаття, репортаж, інтерв'ю, огляд, звіт, коментар, рецензія, нарис, фейлетон, памфлет* та ін.

Змітка - це інформаційний, тобто пізнавальний, жанр, у якому в лаконічній формі (обсяг від 10 до 100 рядків) повідомляється про важливі, суспільно вагомні, цікаві факти.

Зміст змітки відповідає на питання: *що, де, коли відбулося?* Змітка не тільки несе певну інформацію, вона змушує замислитись, часом збуджує ініціативу людей, виховує.

Ознаки змітки - актуальність, правдивість, тактовність викладу.

Залежно від характеру фактичного матеріалу, способу викладу позиції автора змітки бувають такі: *змітка-інформація, змітка-пропозиція, змітка-подяка, полемічна змітка*.

Бажано ознайомити п'ятикласників із стінгазетою, звернувши увагу на обов'язковість рубрикації, на переважання у шкільній стіннівці жанру змітки як найбільш зручного й посильного для класних та шкільних редколегій.

Мова змітки лаконічна. Використання художніх засобів (епітетів, порівнянь) роблять змітку виразнішою. Важливе значення має заголовок - він має бути цікавим, образним, яскравим, привертати увагу та запам'ятовуватись.

Прочитати замітку. На які питання відповідає її зміст? Який тип мовлення покладено в основу тексту замітки? Наскільки вдалим є заголовок?

Пам'ятник Президентів

20 листопада відбулося відкриття нового київського пам'ятника. Він увіковічує пам'ять про першого Президента Української держави Михайла Сергійовича Грушевського. Пам'ятник встановлено біля Міського будинку вчителя, або, як часто називають цю споруду, Будинку Центральної Ради. Адже саме в цьому приміщенні під головуванням М.С.Грушевського працював уряд проголошеної 1917 року Української Народної Республіки.

З газети.

Прочитати замітку. Визначити її тему та основну думку. Який тип мовлення покладено в основу тексту замітки? Дібрати заголовок.

До 100-річчя з дня народження видатного українського поета Володимира Сосюри у школі було проведено конкурс на краще виконання його поезій. Хоч малося на увазі декламування віршів, двоє учасників змагання виступили з солоспівом. Виявилось, що твори Сосюри чудово лягають на музику, гарно звучать у супроводі гітари. Журі одностайно присудило перше місце восьмикласникові Сергію Бровченкові. Складена ним пісня на слова Володимира Сосюри всім припала до душі.

З шкільної стінгазети.

Написати замітку для шкільної (класної) стінгазети на одну з тем:

- Допомога шкільній бібліотеці
- Упорядкування шкільного подвір'я
- Екскурсія п'ятикласників до музею
- Допомога дитячому будинку
- Шкільна виставка квітів

ЛИСТ. АДРЕСА

Прочитати гумореску Степана Руданського. Хто є адресатами кожного з наведених у вірші листів? Які риси вдачі виявили у листуванні адресанти? Значення слів *адресат* і *адресант* з'ясувати за словником.

Ахмет III і запорожці

В літо тисяча шістсоте,

В літо теє Боже,
Прийшла грамота Ахмета
В наше Запорожжя:
"Я, Султан, син Магомета,
Внук Бога Їдного,
Брат місяця-перекроя
І сонця самого,
Лицар сильний і могучий,
Краль над королями,
Воевода всього світу
І цар над царями,
Цар столиці Цареграду
І цар Македону,
Греків, сербів, молдаванів
І цар Вавилону,
Цар Подолі і Галича,
І славного Криму,
Цар Єгипту, і Ораби,
І цар Русалиму,
Сторож гробу в Русалимі
І вашого Бога...
Християн усіх на світі
Смуток і підмога -
Кажу вам: усім козакам
Мені передатись,
А як ні,- добра від мене
Вам не сподіватись!"
Того ж літа запорожці
Грамоту читали
І до вражого Ахмета
От що написали:
"Ти, султане, чортів сину,
Люципера брате,
Внуку гаспида самого
І чорте рогатий!
Такий рицарю, що дідько
Тебе обкаляє,
А все військо твоє тільки
Лайно пожирає;
Стравнику ти цареградський,
Пивнику македонський,
Свине грецька й молдаванська,

Ковалю вавлонський!
Кате сербів і Подолі,
Папуго ти кримська,
Єгипетський ти свинарю,
Сово русалимська!
Ти - погана свинячая
Морда, не підмога,
І дурень ти, а не сторож
У нашого Бога.
Не годен ти нас, хрещених,
І десь цілувати,
А не те, щоб Запорожжя
Під собою мати!
Ми землею і водою
Будем воюватись,
І тебе нам, бісів сину,
Нічого боятись!
Так тобі ми відвічаєм,
А року не знаєм,
Бо ми ваших календарів
В Січі не тримаєм.
Місяць наш тепер на небі,
День той самий, що у вас.
За сим словом, вражі турки,
Поцілуйте в ... нас!"

Словник.

Адресант - той, хто адресує, надсилає лист. *Адресат* - той, кому призначено лист. *Магомет* - поширена в Європі вимова імені засновника ісламу Мухамеда. *Перекрій* - місяць у другій чверті. *Люципер* - у християнстві одне з імен диявола.

Бесіда.

Запитання для бесіди:

- Яка славетна картина відтворює написання запорожцями листа турецькому султанові? Хто автор полотна?
- Чому зміст листа запорожців зберігає народна пам'ять?
- Який зміст листа?
- Що ви можете сказати про форму листа: з чого він починається, чим закінчується?
- Чому саме такої, усталеної віками форми (звертання до адресата - основна частина, у якій викладено зміст повідомлення, кінцівка-прощання й побажання) віками додержують люди?

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Листування - один з видів письмового спілкування. Лист - це писаний текст, метою якого є повідомлення про щось адресата. Листи бувають офіційні (службові) та особисті (приватні). Крім того, існують листи поздоровчі (вони бувають як офіційні, так і особисті).

Пояснення варто проілюструвати прикладами.

За зразком кожен з п'ятикласників складе на уроці лист до товариша (подруги), до улюбленого кіноактора або письменника.

Готуючи учнів до роботи над листом, необхідно ще раз звернути увагу на загальноживані у листуванні звертання, привітання, побажання, зосередити увагу на кличному відмінку іменників у звертанні, на написанні у листах займенника Ви з великої букви.

Необхідно повправляти школярів у правильному оформленні конверта.

Прочитати подані звертання. Які з них найбільше вам подобаються і чому? Пояснити вживання розділових знаків у реченнях із звертаннями.

Мамо! Матінко! Матусю! Мамусенько! Мамунечко! Мамцю! Матіночко! Матусенько! Мамочко-сонечко! Ненько моя, голубонько! Тату! Татоньку! Таточку! Татусю! Бабусю! Бабунечко! Бабусю Маріє! Сиве наше сонечко! Дідусю! Дідуню! Дідунечку! Дідусю Іване! Сестрице! Сестричко! Сестронько! Тітонько! Тітко Оксано! Дядечку! Дядьку Миколо! Мої найрідніші й наймиліші! Родину моя! Мої найдорожчі! Друже! Приятелю! Подруго! Пані вчителько! Пане директоре! Вельмишановні пані та панове! Шановне (любє, славне) товариство! Добродію! Добродійко! Людино добра!

Прочитати загальноживані привітання й побажання. З якої нагоди використовують такі побажання? Звернути увагу на написання з великої букви займенника *Ви*.

Вітаю з нагоди свята! Від душі поздоровляю! Сердечно вітаю! Щире вітання! Щиросердечно віншую! Сердечні вітання посилаю Вам! Зичу здоров'я та усяких гараздів! Дай, Боже, щоб усе було гоже! Хай Господь благословляє Вашу родину! Нехай добро не обминає Вашої оселі! Будьте здорові, майтеся гаразд! Бодай на Вас добра година та грошей торбина! Бувай здоровий, як риба, гожий, як вода, веселий, як весна, робочий, як бджола, багатий, як земля! Від краю до краю добра бажаю! Дай Вам, Боже, і щастя, і сили! Хай Бог посилає Вам доброго здоров'я і творчих успіхів на благо рідної України!

Використавши деякі з поданих у попередній вправі побажань, скласти текст вітальних листівок (на вибір). Вдома за зразком надписати конверт.

- Бабусі - з Різдвом Христовим;
- дідуся - з Великоднім святом;
- матері - з днем Ангела;
- старшу сестру привітати з народженням дитинки;
- батька привітати з днем народження;
- вчительку - з 8 Березня.

ТВІР-РОЗПОВІДЬ НА ОСНОВІ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ

Прочитати. Визначити, до якого типу мовлення належить текст, свою думку довести. З чого розпочалася розмова батька із синами? Що було далі? Чим закінчилася бесіда? Якими словами підкреслено в тексті послідовність дій?

Повернувшись увечері з роботи, батько спитав синів, як вони прожили день.

Спочатку відповідає старший син:

- Я сьогодні посадив дерево.

Потім до батька звертається середульший:

- Я увесь день малював.

Насамкінець розповідає молодший:

- Я сьогодні... в м'яча грав... морозиво з'їв...

- Для тебе день втрачений,- говорить йому батько. - А брати твої добре день прожили.

За В.Сухомлинським.

Поміркувати, що і в якій послідовності ви могли б розповісти про вечір у своїй родині. Скласти план розповіді. Розповідаючи за планом, використовувати слова *спочатку, потім, тоді, пізніше і т.ін.*

Зразок.

Вечір моєї родини

План

1. Хто повертається з роботи (з навчання) першим. У якій послідовності сходяться до домівки всі інші.

2. Хто готує вечерю, як. Хто допомагає.
3. Де збирається родина після вечері (навколо стола, біля телевізора, на ганку і т.ін.)
4. Як минає вечір у родинному колі (хто чим займається).
5. Як закінчується день у вашій сім'ї.

Самостійно скласти план розповіді на одну з поданих тем.

- Як я записався до бібліотеки.
- Як ми всім класом ходили до музею.
- Моє улюблене заняття.
- Мій улюблений гурток.
- Як я провів останні канікули.
- Як ми їздили в гості до бабусі.
- Як наша родина приймає гостей.

Перевіривши та відкоригувавши складені п'ятикласниками плани твору-розповіді, слід ще раз повторити з ними основні відомості про особливості розповіді як типу мовлення. Творчу роботу за планом п'ятикласники розпочнуть писати в класі (на чернетці), вдома ж закінчать, удосконалять та переписуть до зошитів.

ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ ОПИСУ

Прочитати. Який предмет описано у висловлюванні? Які частини предмета описано? Яке загальне питання можна поставити до висловлювання? Чи можна прочитане передати одним малюнком (фотографією)?

Кобза кругленька, череватенька. Ручка в неї коштовна, прикрашена перламутром. Кобза має численні металеві струни.

За Д.Яворницьким.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ.

П'ятикласникам потрібно пояснити, що опис - це висловлювання, в якому йдеться про ознаки та властивості предмета чи явища. Ці ознаки є одночасними або постійними.

В описі йдеться про ознаки всього предмета та про ознаки його частин. Мета опису - дати точне уявлення про предмет або явище. До опису можна поставити одне з таких питань: який? яка? яке? які?

Учитель має пам'ятати, що важливою ознакою опису як типу мовлення є **одномоментність сприйняття предмета**. Тому текст-опис завжди можна проілюструвати єдиною ілюстрацією, фотографією тощо. (Розповідь можна передати кількома малюнками).

У описі передаються тільки ті ознаки предмета (явища), які сприймаються органами чуття людини, - зором, слухом, дотиком тощо. Речення типу "Ця квітка найпрекрасніша в світі" належить до категорії оцінки. Дехто з лінгвістів виділяє категорію оцінки як окремий тип мовлення, дехто називає це описом "оцінка дійсності". Так чи інакше, в шкільній навчальній програмі категорія оцінки не згадується. Речення, в яких висловлюється авторська оцінка описуваного предмета, у текстах описового характеру здебільшого наявні. Зосереджувати увагу п'ятикласників на таких реченнях, мабуть, не варто. Проте опис предмета не можна підмінювати або змішувати з висловленням емоцій, переживань та оцінок. Мета опису - дати точне, об'єктивне (для наукового стилю) або яскраве, образне (для стилю художнього) уявлення про предмет.

Потрібно пояснити п'ятикласникам, що "відомим" у реченнях опису є назва предмета або його частини. "Новим" є назва ознаки.

Переписати речення, в кожному з них визначити "відоме" та "нове". Позначити "відоме" та "нове" початковими буквами над відповідними словами.

В Н Н

Наприклад: Голка піхти блискуча, темно-зелена.

Дуб могутній, крилатий, гіллястий. Дідова шапка була смушкова, висока й витягнута, як дзвін, трохи витерта. Квіточка бузку чотирипелюсткова, ніжна, невимовно духмяна. Письмовий стіл із світлого дерева, зовсім новенький, якийсь аж привітний.

Прочитати народні загадки, відгадати їх. "Відоме" чи "нове" покладено в основу прихованого опису предмета? Пригадати відомі вам загадки, вказати в них "нове", відгадати "відоме".

Круглий, як шар, зелений, як трава, червоний, як кров, солодкий, як мед. Вузлата, патлата, росте головата, на одній нозі стоїть, сто сорочок на ній. З ногами, а без рук, з боками, а без ребер, з спинкою, а без голови. Ніс як у свинки, колючі шерстинки. Кругле, як м'яч, хвіст має, а за нього не піднімеш. Химерний, маленький, бокастий, товстенький, чимось смачним напханий, в окропі скупаний.

Відгадки. Кавун. Капуста. Стілець. Їжак. Клубок. Вареник.

Прочитати. Визначити, до якого типу мовлення належить висловлювання. Свою думку довести.

Коровай високий, пишний, випечений з білого борошна. Зверху він оздоблений виліпленими з тіста гарненькими квіточками та шишечками. Підрум'янені боки оповиті золотистим колоссям та зеленню барвінка. Коровай має незрівнянний солодкий запах.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Необхідно звернути увагу п'ятикласників на те, що опис предмета може бути складений в науковому чи в художньому стилях. Мета наукового опису - забезпечити точність інформації про розмір, форму, колір, вагу предмета тощо. Мета художнього опису - створити образ предмета, викликати до нього певне ставлення.

Відповідно до мети добираються різні виражальні засоби мови. Якщо науковий опис стислий, а всі слова в ньому вживаються тільки в прямому значенні, то опис художній вміщує художні засоби (епітети, порівняння тощо).

Прочитати. Який з описів складено в художньому стилі, який - у науковому? Чому ви так вважаєте?

Плоди груші мліївської ранньої середньої величини (100-120г), широкогрушовидні, світло-жовті, іноді з невеликим рум'янцем на сонячному боці. М'якоть біла, дуже соковита, смачна.

З довідника садівника.

Ось вона лежить, і несила очей від неї відвести. Оце ж вона і є, найулюбленіша в наших краях груша-скороспілка! Жовта, мов диня, від удару надтріснута. Соком-медом іскристим так і сяє.

За О.Гончаром.

У класі потрібно колективно усно скласти опис предмета (портфеля, пенала, фломастера, магнітної дошки, телевізора тощо) в науковому та художньому стилях. Після "проговорювання" такого опису слід провести підсумовуючу бесіду про особливості опису як типу мовлення.

ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРЕДМЕТА

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Підготовчу роботу слід розпочати з визначення учнями теми та основної думки прочитаного вчителем тексту. Після з'ясування значення слів, що перебувають у пасивному словнику дітей (незнайомих їм слів у

тексті переказу бути не повинно), п'ятикласники мають визначити стиль тексту та обґрунтувати свою думку, а також з'ясувати, які типи мовлення поєднуються в тексті, пояснити, як практично відрізнити опис від розповіді. З'ясувавши, який саме предмет описано в тексті, учні пригадають, що є "відомим", а що "новим" у реченнях опису предмета. Після колективного складання плану тексту переказу (план обов'язково записується на дошці, школярі переписують його до зошитів) варто звернути увагу п'ятикласників на те, який з пунктів плану відповідає описові предмета.

Після останнього читання вчителем тексту школярі приступають до самостійної роботи над переказом на чернетках. Переказувати усно текст перед письмовою роботою не варто, оскільки це займає чимало часу й віддаляє школярів від вихідного тексту - вони, по суті, будуть змушені писати "переказ переказу".

Романові яблука

На Спаса в Тернівщині храмовий празник. Зрання вже весело заливаються дзвони.

Дядько Роман виходить з двору з великим вузлом. Ми лежимо край степової доріжки, і серця наші калатають. Дядько повагом іде стежкою, він удає, що зовсім не помічає хлоп'ячих голів у долині.

Ось дядько зупинився біля межового стовпчика, шугнув рукою у вузол. З'являється ... яблуко, та яке! Червоношоке, свіже, велике, просто мов сонце вранішнє! Дядько Роман поклав яблуко на стовпчик і далі пішов. Наблизився до другого стовпчика, і на стовпчику враз спалахнуло жарким рум'янцем яблуко!

Коли дядько Роман зникає за пагорбом, ми зриваємось, мчимося від стовпа до стовпа, схапуємо яблука.

Вони ніби не на дереві виростили, вони ніби з неба! Складаємо по два кулачки до купи, приміряємо, а дядькове яблуко більше. А пахне як! Духмянощами сонця і землі дихає на нас. Спіле-спілісіньке! Барву дала йому природа - під цвіт зорі.

А коли яблука не стане, ще й тоді чути, як пахне від нього долоня, райським чимось пахне...(За О.Гончаром, 157 сл.)

Завдання

- Пояснити значення слів та словосполучень: *Спас* (одне з найбільших християнських свят, на знак вдячності Богові за те, щодав змогу закінчити справу - виростити урожай, тому цього дня у храмі святять яблука), *храмове свято* (відзначення того християнського свята чи дня того Святого, на честь якого освячено місцеву церкву), *межовий стовпчик*.
- Дібрати синоніми до слів *мчати*, *хапати*, *шугнути*.

- На дошці записати: *Спас, храмове свято, Тернівщина, зрання, межовий стовпчик, червонощоке, рум'яне, духмянощі.*
- Написати докладний переказ, замінивши першу особу на третю (вони, хлопчики, діти).

Орієнтовний план

1. Храмний празник у Тернівщині.
2. Дядько Роман виходить з вузлом.
3. Ніби не помічає хлоп'ячих голів.
4. Червонощоке яблуко на межовому стовпчику.
5. І на другому стовпчику спалахнуло яблуко.
6. Діти зриваються з місця.
7. Яблука ніби не з дерева, а з неба.
8. Довго чимось райським пахне долоня.

Блакитний алмаз

У природі трапляються кольорові алмази: блакитні, рожеві, жовті. Один з блакитних алмазів пов'язують з іменем відомого мореплавця Васко да Гама.

Якось славетний мандрівник прогулювався палубою та милувався коштовним каменем. Алмаз було вправлено у важкий золотий перстень. Камінь було ретельно огранено. Така обробка мала назву "троянда", алмазові вона надавала особливої краси. Блискучі грані сяяли, здавалось, що алмаз світиться з середини.

Цієї миті повз капітана проходив кок, підсковзнувся та штовхнув його. Сепресердя капітан замахнувся на матроса. Перстень зіскочив з пальця і впав у океан. Тут розігрався шторм, і капітанові ніколи було розбиратися з винуватцем прикрої події.

Через чотири роки каравели Васко да Гама знову опинилися на тому ж місці. Кок готував сніданок для команди. В одній з макрелей, що їх спіймали матроси, він знайшов капітанів перстень!

Так, перстень був той самий! Але його прозора колісь "троянда" стала блакитною! Так подіяла на алмаз морська вода за ті роки, що він лежав на океанському дні. (За Р.Валаєвим, 152 сл.)

Завдання

- Дібрати синоніми до слів *ретельно, сепресердя, зіскочив (пальця), прикрій.*
- Записати на дошці: *мореплавець Васко да Гама, ретельно огранено, обробка "троянда", кок, каравела, макрель.*
- Написати докладний переказ.

Орієнтовний план

1. Кольорові алмази в природі.
2. Мореплавець милується алмазом.
3. Обробка "троянда" надавала алмазові особливої краси.
4. Прикра подія на палубі.
5. Через чотири роки на тому самому місці.
6. Що знайшов кок у макрелі.
7. Як подіяла морська вода на колись прозору "троянду".

Київські каштани

Як багато рослин прикрашає столицю України! І все ж Київ називають містом каштанів. Це напрочуд гарне дерево стало його символом.

Настає весна. Пригріває сонце, тепло швидко пробуджує дерева від зимового сну. Прокидаються і розлогі каштани. Дерево викидає невеличкі зелені листочки. Вони спершу ніби в'ялі, якісь поморщені. Поступово листя набирає сили, росте, перетворюється на пишні віяла. Невдовзі серед зелених віял спалахують білі пірамідальні свічки квіту.

Якщо подивитися на кремові квітки уважно, можна помітити на них барвисті плями. Забарвлення цих плям змінюється. Спершу вони жовті, потім починають рожевіти, і, нарешті, стають червонястими. Іншим стає і ледь вловимий аромат квітів.

У зміні забарвлення і пахоців каштанового цвіту переконливо проявилася мудрість природи. Зміна кольорів - своєрідний сигнал для комах. Якщо погасло забарвлення квіточок, послабився запах, то нектар у них закінчився. Летіть, комахи, далі, шукайте поживу в іншому місці!

У Києві росте до десятка форм каштанів. Особливо гарні дерева з кулястими та колоновидними кронами. (За С.Івченком, 150 сл.)

Завдання

- Пояснити значення слів *символ*, *пірамідальний*, *колоновидний*, *кулястий*.
- Дібрати синоніми до слів *аромат*, *барвистий*, *розлогий*.
- Написати докладний переказ.

Орієнтовний план

1. Київ - місто каштанів.
2. Як прокидаються каштани навесні.
3. Барвисті плями на кремових квітках.
4. У зміні забарвлення - мудрість природи.
5. Які каштани ростуть у Києві.

Дуб

Літо. Сонце сипле з неба вогнем, але веселі й крикливі хлоп'ята не відчують спеки. Вони забавляються в холодку. В саду дерев багато, зілля всякого, і бігати є де.

Як люблять діти бігати й бавитись в тім саду! Тут росте величезний, грубий і дуже гіллястий дуб. Він, немов зелена кругла баня, видніється здалеку над селом.

Дуб росте біля самої дороги, підпирає пліт. До його стовбура, мов діти до батька, туляться широколисті лопухи, кропива та подорожник.

Місце під дубом гладко витоптане. Тут хлоп'ята люблять ховатися, мов під безпечну стріху, від дощу. Тут ніхто їх не сварить за крик або біганину. (За І.Франком, 100 сл.)

Завдання

- Пояснити значення слів *баня* (сферична покрівля, купол), *безпечний*.
- Дібрати синоніми до слів *затинок*, *пліт*, *бавитися*, *тулитися*.
- Написати докладний переказ.

Орієнтовний план

1. Хлоп'ята не відчують спеки.
2. Як люблять діти бавитися в саду!
3. Величезний гіллястий дуб біля дороги.
4. Дерево підпирає пліт.
5. Місце перед дубом.

ОСОБЛИВОСТІ ОПИСУ ТВАРИНИ

Прочитати. З'ясувати, які типи мовлення поєднано в тексті. Виписати речення, в яких описано тварину. Позначити в них "відоме" та "нове".

З кухні вийшла Хівря. Це була руда, як вогонь, кішка з білими лапками. Хівря потягнулась і обережно стрибнула на тахту.

Хівря - бабусина кицька. Її часто просили в позичку сусіди, бо не давала попуску мишам. Коли бабусю забирали з села, Хіврі вдома не було. Більше півроку вона тинялась по городах, по сусідах. Потім поїхали копати картоплю й знайшли кішку. Коли Хіврю привезли, вона була худюща, голова, як дитячий кулачок, сама довга, вузька, неначе щука. Тепер кішка вгодована, хвіст в неї пухнастий, шерсть блискуча.

Дуже важко звикала Хівря до міської квартири. Скрадалася, наче тінь. Майне по кімнаті й сховається за шафу. Потім призвичаїлась.

За Ю.Мушкетиком.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Важливо відразу пояснити п'ятикласникам відмінність між описом та характеристикою тварини. Скласти опис тварини - значить передати її ознаки, передати те, що людина сприймає зором, слухом, дотиком і т.ін. Описуючи тварину, ми говоримо про її зріст (розмір), масть (забарвлення), форму тулуба, писка, форму та колір очей, вух, хвоста, шерсть або шкіру тощо. Зрозуміло, що не буде зайвим згадати і про найхарактерніші риси вдачі тварини (спритна, енергійна, млява, сонна). Але захоплюватися розповіддю про її вірність людині, винахідливість або хитрість під час полювання тощо ніяк не слід, бо таким чином відбувається підміна опису тварини розповіддю про поведінку тварини або її життя.

Потрібно нагадати учням, що опис тварини, як і опис будь-якого предмета, може бути складений як у художньому, так і в науковому стилях.

Прочитати. Довести, що подане висловлювання є описом. Визначити стиль висловлювання, свою думку обґрунтувати. У чому полягає відмінність між науковим та художнім описами тварин?

Видра має довге тіло (1м 20см), довгий хвіст (40 см), короткі ноги, круглу голову з чорними очима, темно-буру лискучу шерсть на спині та з боків і сріблясто-сіру на нижньому боці шиї і на животі. Коли тварина рухається по суші, передні і задні лапи її сходяться, і все тіло вигинається дугою вверх.

З довідника.

Прочитати уривки. Визначити їх стиль, свою думку обґрунтувати.

I. Очі в пацюка були як блискучі намистинки. Сірі, цупкі вуса рвучко сіпалися. Чорний хвостяра нагадував гумовий шнур.

II. Як голубий вогник, промайнула в повітрі галаслива сойка. Вона вместилася на гілці, схилила маленьку голівку і з цікавістю втупилася в мене некліпним поглядом.

III. Табунець струнких козуль з маленькими гострими ріжками вихором промчав мимо. Яскраво-руді, вони майнули, мов іскорки полум'я, між крилатими зеленими деревами.

Прочитати. Визначити стиль тексту, свою думку обґрунтувати. Написати переказ опису тварини.

Мишко

Бугай вирвався з загону, де тримав його господар., і посунув селом. Нічого надто страшного в цьому не було б, якби усі хазяї мали путні загороди. Мишкові було досить підсунути роги під паркан, мотнути головою, і вся загорожа падала в нього за спиною.

Мишко мало був схожий на своїх побратимів, які падають на білий пісок на іспанських коридах. Там вони якісь малорослі. Мишко ж належав до українських степовиків, був рослий, з величезною головою. В його чорних очах була якась страшна темнота. Міцні роги були розкинуті конусами. Важив Мишко шістдесят пудів.

Кузьмі Григоровичу довелося озброїтись хитрощами. Крізь жердини, з яких були збиті ворота, він просунув стебло кукурудзи. Стеблину умисне надломив, щоб аромат свіжого соку запаморочив бугаєві голову. Тоді руку із стеблом повів над тинами, ще й хвіртку відчинив. Звертай, Мишку, додому!

Що то людський розум та спритність! Шістдесят пудів мускулатури дали обвести навколо пальця! Мишко опинився в своєму закутку. (За І.Сенченком.)

Завдання

Пояснити значення слів *корида*, *конус*, *пуд*.

Орієнтовний план опису тварини

1. Чим Мишко не схожий на іспанських побратимів.
2. Сірий український степовик з великою головою.
3. У чорних очах - страшна темнота.
4. Роги розкинуті конусами.
5. Скільки важив бугай.

ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ТВАРИНИ

Телиця

Сирота Наталка жила в кривобокій халупчині на околиці села. Була вона німа і вродлива, наче квіточка.

У наймах Наталка заробила теля, з теляти виросла телиця. Була то єдина Наталчина втіха. Та довелося продати телицю сусідові, бо не було чого їсти.

Вечорами, коли череда верталася в село, Наталка стояла біля воріт.

Ось показувалася сіра телиця, вона була гарна, сита. Шерсть на ній аж вилискувала. Телиця повертала до Наталки голову й мукала. Наталка прожогом кидалася до неї, обвивала руками її міцну шию, починала цілувати морду. Теличка стояла наче вкопана. Наталка виймала невеличку скибку хліба, давала теличці, а сама знов цілувала міцну сіру шию...

Тут на Наталку гримав пастух. Вона відпускала телицю, проводила рукавом по очах і сумно дивилася їй услід. (За О.Кониським, 120 сл.)

Завдання

- Дібрати синоніми до слів *прожогом*, *гримати*, *кривобока*, *халупчина*.
- Написати докладний переказ.

Орієнтовний план

1. Німа сирота Наталка.
2. Єдина Наталчина втіха.
3. У чеканні череди.
4. Гарна сита телиця.
5. Наталка цілує телицю.
6. Скибка хліба.
7. Наталка відпускає теличку.

Михайлик

Хлопці зупиняються біля дуба. Стьопка хапається за гілку, обхоплює колінами стовбур і дереться вгору. Тоді засуває руку в дупло. Коли він поволі витягує руку, Михайлик аж скрикує. У Стьопки миша, тільки чудна, з крилами! Крила такі, як у сороки чи горобця.

Стьопка дає крилату мишу Михайликові й наказує покласти в пазуху. Михайлик переборює огиду й страх і кладе. За першим кажаном іде другий, за другим - третій. Виявляється, що кажани не кусаються, а лише дряпаються й то не дуже.

Тут чується шум. Вискакує лісничий. Хлопці кидаються навтьоки.

У хащах Михайлик з полегкістю зітхає. Сідає і починає по одному витягати своїх невільників та випускати на волю.

Звірки махають перетинчастими крилами й летять низько над землею. Потім сідають, чіпляються за гілляки кігтями й зависають вниз головою.

Михайлик думає, що ненароком їх придавив. Садить одного звірка на гілку зверху, але той виривається й летить.

Нехай летить здоровий! Михайлик сам собі усміхається та йде.(За І.Сенченком, 150 сл.)

Завдання

- Дібрати синоніми до слів *ненароком, поволі, огида*.
- Переказати, вживаючи дієслова у формі минулого часу.

Орієнтовний план

1. Стьопка дереться на дерево.
2. Що вийняв хлопець з дупла.
3. Крилаті миші в пазусі.
4. Хлопці тікають від лісничого.
5. Михайлик випускає невірників.
6. Звірки зависають вниз головою.
7. Хлопчик хоче допомогти.
8. Нехай летить здоровий!

Роксолана

Візир надіслав султанові у подарунок рабину з Сирії. Це була смуглява дівчина з двома вовчуками, яких приручила ще в рідних горах. Вони бігали за нею, як цуценята, на всіх шкірили білі та гострі, як цвяхи, ікла. Жінки з гарему кидались врозтіч, а нова рабиня дзвінко реготала.

Та Настя не злякалась. Вона сміливо наблизилась до вовчуків, схопила міцнішого за шорсткий зашийок, поляскала, попестила його, як цуцика. Вовччєня було широкогруде й сухоребре, але ще з м'якими незграбними лапами. Воно лизнуло Настину руку. Дівчина здивовано блиснула на султана чорними очима.

- Він ще нікому не дозволяв себе чіпати,- сказала вона.

- Я зі степу. У нас теж багато вовків,- просто відповіла Настя.

Дівчина позирала на Настину діадему та розкішну сукню. Вона не розуміла, хто перед нею.

- А хто тебе сюди продав? - спитала вона.

- Мене не продано. Мене забрали людолови. Тобі буде в мене добре. Я падишахова дружина.

Дівчина відсахнулася, затулила очі руками і так стояла, поки султанша не зникла за поворотом. (За З.Тулуб, 157 сл.)

Завдання

- Пояснити значення слів *падишах, султан, візир, діадема*.

- Дібрати синоніми до слів *смуглява, незграбний, відсахнутися*.
- Зробити докладний переказ (усно).

Орієнтовний план

1. Подарунок візира султанові.
2. Страшні вовчуки бігали за дівчиною.
3. Настя не злякалась.
4. Сухоребре вовчєня лизнуло султані руку.
5. "Хто тебе продав?"
6. "Тобі буде в мене добре".

ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ ЕЛЕМЕНТАРНОГО РОЗДУМУ

Прочитати казку. Звернути увагу: кожен з її персонажів не просто висловлює свою думку, а й пояснює, чому він вважає так, тобто наводить доказ своєї слушності.

Вовк та Лисиця побачили Їжака, котрий лежав, згорнувшись у клубок. Вовк обійшов навколо, подумав і сказав:

- То біда - мати такий вигляд, тому що на весь ліс немає нікого потворнішого. Отже, Їжак - найнещасніша тварина.

- То велике щастя - бути таким, як він, бо саме це рятує його від твоїх і моїх зубів,- заперечила Лисиця.- Отже, не в красі щастя.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

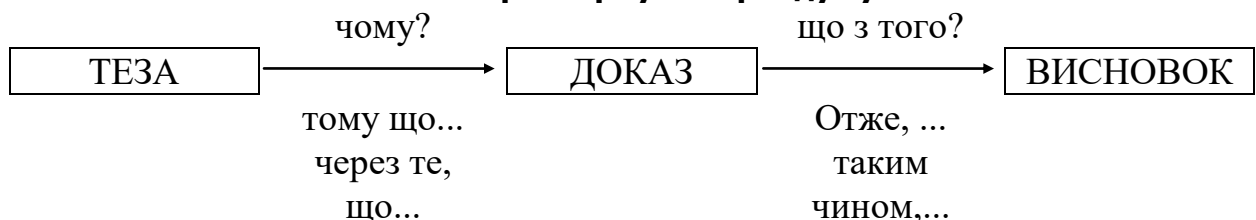
Слід пояснити учням, що в основу роздуму покладено зв'язки між предметами, явищами та подіями, які встановлює сама людина.

До елементарного роздуму можна поставити питання **чому?**

Роздум буває **розгорнутий та стягнений**.

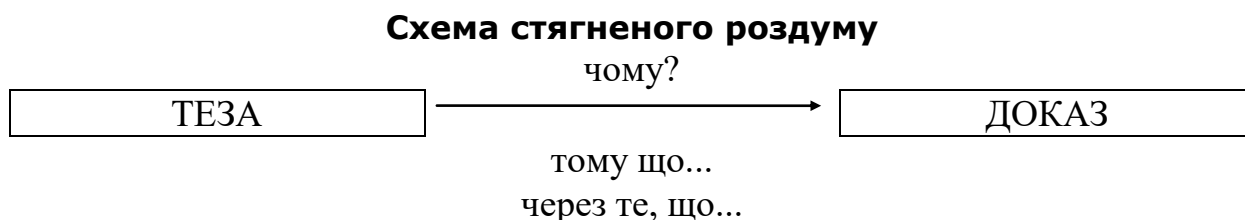
Розгорнутий роздум складається з трьох частин. У першій висловлюється певна думка, яку потрібно довести, - теза. У другій частині наводиться доказ (або кілька доказів) на підтвердження тези. У третій міститься висновок.

Схема розгорнутого роздуму

Пояснення слід обов'язково проілюструвати прикладом (скажімо, з тексту поданої у попередній вправі казки). Найкраще, якщо учні самі вкажуть у тексті тезу, доказ та висновок.

Стягнений роздум складається з двох частин: тези та доказу (або доказів).

Розгорнутий елементарний роздум уживається найчастіше в текстах наукового та ділового стилів. Стягнений роздум використовується в художньому та розмовному стилях.

Прочитати байку, вказати в її тексті роздум розгорнутий та роздум стягнений. У кожному з роздумів визначити складові частини. У разі потреби скористатися схемою побудови роздуму.

Орел і Черепаха

На дубі, що похилився до води, сидів Орел. Черепаха говорила своїм сестрам:

-Покійна наша прабаба загинула, тому що почала навчатися в Орла літати. Отже, погубило її, бідолашну, літання.

-Слухай-но, Черепахо! -обурився Орел. - Твоя премудра прабаба загинула, тому що взялася не за свою справу.

За Г.Сковородою.

Прочитати. До якого типу мовлення слід віднести висловлювання? Свою думку довести. Скільки тез містить висловлювання? Вказати докази на підтвердження кожної з тез. Розгорнутими чи стягненими є роздуми?

Свійський кіт - друг людини і, за народним повір'ям, тварина божественна, тому що зробився він з рукавиці Божої Матері. Отже, ставились до kota в Україні завжди поважливо.

Миша ж вважалась твариною нечистою, тому що, за легендою, вона прогризла дірку в дні Ноевого ковчега. Таким чином, мишу сприймали як посланця диявола. Людський рід врятувався, тому що кіт задушив мишу й затулив діру своїм хвостом.

З етнографічного довідника.

Вільний диктант. У записаному з пам'яті тексті вказати тезу та докази.

Бджола здавна була улюбленою комахою українців, тому що походить вона з раю. Бджолиний мед у народній медицині посідав особливе місце. Лікувальні властивості мав і бджолиний віск. Повагу викликала працьовитість бджоли. Таким чином, скривдити бджолу вважалося просто неприпустимим.

З етнографічного довідника.

Усно скласти роздум на одну з поданих тем. У складеному висловлюванні вказати тезу й доказ (або докази).

- Улюблене в нашій родині свято.
(Наприклад: Наша сім'я найбільше любить святкувати день народження бабусі, тому що...)
- Моє улюблене заняття.
(Наприклад: Над усе я люблю читати художню літературу, тому що...)
- Чим відрізняється друг від приятеля.
(Наприклад: Приятель - це просто хороший знайомий. З ним цікаво спілкуватися, з ним можна піти на прогулянку або поганяти у дворі м'яч. Та приятеля не можна вважати другом, тому що справжній друг ...)

ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

Про найцінніше

Мав цар трьох синів. У царя сусідньої держави була дочка. Царевичі в неї й закохалися.

Сказала царівна, що за того заміж піде, хто здобуде для неї найцінніше. Вирушили царевичі найцінніше шукати.

Через рік зійшлися. Старший купив далекогляд, що видно з нього через три держави. Середульший здобув плащ, що понесе, куди здумаєш. Молодший роздобув ліки, що й мертвого оживити здатні.

Глянув старший у далекогляд і побачив похорон. Скочили брати на плащ, полетіли. А то царівну ховають. Молодший вийняв ліки, приклав померлій до губів, вона й ожила.

Має царівна вийти за старшого, тому що він перший побачив її похорон. Отже, бути їй дружиною старшого брата. Справедливо стати дружиною середульшого, бо на його плащі дісталися до померлої. Отже,

відмовити йому не можна. Не можна відмовити й молодшому через те, що він її ліками оживив.

Зрозуміли брати її вагання та кажуть: "Хай не розум, а серце вирішує!"

Вибрала царівна наймолодшого брата. А старший та середульший були за них раді. (За нар. казкою, 157 сл.)

Завдання

- Дібрати синоніми до слів *далекогляд, вагання, полинути*.
- Детально переказати текст (усно).

Орієнтовний план

1. Брати закохались у царівну.
2. Яку умову поставила царева дочка.
3. Що принесли царевичі через рік.
4. Як брати врятували царівну.
5. Вагання дівчини.
6. "Хай серце вирішує!"
7. Усі були щасливі.

Суд Соломона

Цар Соломон услівився своєю мудрістю. З усіх усюд сходились люди до Соломона на суд.

Один чоловік перед смертю сказав, що всю спадщину залишає найбільш гідному з двох своїх синів. Проте жоден з них після смерті батька не погоджувався визнати себе гіршим. Брати прийшли позиватися до царя Соломона.

Соломон спитав, хто вони такі. Обидва брати виявилися стрільцями.

Цар наказав поставити мертве тіло батька біля дерева. Братам наказав стріляти батькові в груди. Спадок мав одержати той, хто влучить першим.

Спочатку стріляв старший брат. Він поцілів у те місце, де б'ється в живої людини серце.

Молодший брат опустил свій лук, заплакав і відмовився стріляти.

Батьків спадок Соломон наказав віддати молодшому братові, тому що він виявився гідним сином і порядною людиною. Старшого ж брата цар прийняв у тілоохоронці, адже ця робота потребує сильних, спритних, жадібних людей з гострим зором і оброслим шерстю серцем. (За апокриф. легендою, 140 сл.)

Завдання

- Дібрати антоніми та синоніми до слів *гідність, жорстокість, порядність*. Дібрати синоніми до слів *позиватись, поцілити, спритний*.
- Написати детальний переказ.

Орієнтовний план

1. Цар Соломон уславився мудрістю.
2. За що прийшли позиватися брати.
3. Обидва виявилися стрільцями.
4. Як виконав кожен з братів наказ Соломона.
5. Чому спадок було присуджено меншому братові.
6. Чому старшого брата цар зробив тілоохоронцем.

Закопане золото

Мав батько трьох синів. Були вони дуже ліниві. Щоб їх прогодувати, батько тяжко працював, руки йому пухли. А сини ходили собі гуляти.

Працював батько, працював та й занедужав. Прийшли сини спитати, що він їм у спадок залишає. Тато мав мудру голову, подумав і каже: "Діти, шукайте в землі золото".

Помер батько. Сини переїли все, що батько виростив, а нового нічого не садили й не сіяли. На другу зиму голодують ліниві брати.

Добули якимось до весни й кинулись татового золота шукати. Перекопали весь город. Золота не знайшли, але довелося засіяти город картоплею. Скопали ниву. Золота не знайшли, але посіяли пшеницю. Вродила вона буйна, пишна, аж золота. Помолотили, намололи борошна, напекли смачного хліба.

І тут тільки брати зрозуміли, чому так сказав батько. Нічого немає для людини дорожчого, ніж зроблене і зароблене власними руками, тому що гордість за свою працю цінніша за все на світі золото. (За нар. казкою, 145 сл.)

Завдання

- Дібрати синоніми до слів *лінивий, занедужати*.
- Написати детальний переказ.

Орієнтовний план

1. Мав батько лінивих синів.
2. Що сказав тато перед смертю.
3. Переїли все, що батько виростив.
4. Кинулись золота шукати.
5. Вродила золота пшениця.
6. Брати зрозуміли, чому так сказав батько.

УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ІЗ ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

Черепаха

У сиву давнину до матері природи прийшли всі слабкі й скривджені звірі прохати захисту від сильних і хижих. Щедро роздала вона кому швидкі ноги, кому довгу шию, кому гострий зір, кому тонкий слух, кому чутливий ніс.

А коли в неї вже нічого не залишилось, приповзла припорошена пилом, зранена, гола черепаха. Жаль стало природі беззахисної тварини. Підняла вона з землі кремій, взяла з дерева клейкої смоли, все це розім'яла в своїх могутніх руках, обліпила черепаху тим кам'яним тістом і всунула в гарячу піч, наче горщик.

Коли витягла мати природа черепаху з печі, то побачила...

І сказали природа черепазі: "Повзи, куди хочеш. Тепер тобі ніхто не страшний..."(За К.Наріжним, 106 сл.)

Завдання

- Пояснити значення слова *кремій* (дуже твердий мінерал, вживаний у давнину для добування вогню).
- Розкрити переносне значення виділених слів у словосполученнях: *сива давнина, гострий зір, тонкий слух*.
- Дібрати синоніми до слів *хижий, беззахисний, могутній, розім'яти, обліпити*.
- Усно переказати текст, увівши самостійно складений опис черепахи (2-4 речення).

Орієнтовний план переказу

1. Слабкі та скривджені просять захисту в природі.
2. Зранена й гола черепаха.
3. Кам'яне тісто й гаряча піч.
4. Якою стала черепаха.
5. "Тепер тобі ніхто не страшний".

Козак Мамай

Прошелестіла трава під копитами коника. На грудях вершника висіла бандура, на струнах якої сидів сірий соловейко. Пооддаль за конем котився, перестрибував через пеньки та баюри, надовго зникав у гущавині й появлявся знову маленький меткий песик.

Кінь зупинився, потягнувся губами до трави. Козак спішився, увігнав у землю списа й прив'язав до нього коня. Гепнув об землю високою, як

церковна баня, шапкою. Чорною блискавкою майнув на виголеному черепі довгий оселедець.

Козак підморгнув соловейкові, той перелетів із бандури на його плече, почистив пір'ячко і стиха защебетав господареві у вухо.

Сонце сипнуло вогню в козакову люльку, з неї повився сизий димок. Собачка радісно чхнув і замолотив хвостом по землі. Соловейко ображено відвернувся від тютюнового диму, обережно дзьобнув козака в щоку.

Мамай узяв бандуру. Забриніла давня, як світ, пісня, якій годилося б звучати в широкому степу на високій могилі. (За В.Яворівським, 135 сл.)

Завдання

- Назвати вжиті в тексті слова, які мають омоніми. Пояснити значення цих слів. (*Баня, оселедець, люлька, світ*).
- Пояснити, омонімами чи багатозначними словами є слова *могила, повитися* (про димок), *потягнутися* (губами)? Свою думку довести.
- Дібрати синоніми до слів *забриніти, гепнути, меткий, стиха, дзьобнути, баюра*.
- Усно переказати текст, увівши самостійно складений опис соловейка, собачки або коня за власним вибором (обсяг опису - 2-3 речення).

Орієнтовний план переказу

1. Вершник з бандурою, соловейком та песиком.
2. Козак спішився.
3. Соловейко на плечі Мамаю.
4. З люльки повивсядим.
5. Радісний собачка та ображений соловейко.
6. Забриніла давня пісня.

Пірат

Проживав у нас довго собака Пірат. Нічого казати, розумний був, гарний пес. Він був не просто вірним сторожем, він був трудяка. Любив допомагати в господарстві. Носив з городу огірки в зубах і складав у саду в одну купку, випивав зайві курячі яйця.

У нього підростав уже син, теж Пірат. Той був собачим артистом. Грав з курми й гусьми нашими й чужими. Часом удвох із батьком вони догравались до такого, що обидва ховалися в тютюн, щоб пересидіти, поки люди не позбирають пір'я і не поїдять засмажені жертви мистецтва.

Якось Пірат загубився на ярмарку, де батько продавав дьоготь. У неділю, тижнів через п'ять прибіг собака. Упав додолу і повз до нас кроків,

може, сто на животі. Він перекидався на спину і голосно плакав від повноти щастя.

Він так зворушив нас слізьми, що навіть батько і той мало не сплакнув.
(За О.Довженком, 138 сл.)

Завдання

- Дібрати синоніми до слів *вірний, повзти, перекидатися, зворушити*.
- Дібрати антоніми до слів *трудяка, знайтися, радіти*.
- Усно переказати текст, увівши самостійно складені описи Пірата до того, як він загубився, і після того, як повернувся.
(Обсяг кожного з описів - по 1-2 речення).

Орієнтовний план переказу

1. Розумний і добрий пес-тудяка.
2. "Допомога" в господарстві.
3. Два собачих артисти.
4. Пірат загубився на ярмарку.
5. Повернення щасливого пса.

Весна

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. От коли б вони зробили круг над селом і знову пролетіли над нашою хатою!

А в цей час знову над нашою хатою пролітають лебеді! Чи вони обкружляли навколо села й повернулись до мене, чи це новий ключ?

До моєї ноги притирається стара, з перебитим крилом качка. Їй щось дуже важливе хочеться сказати мені, та вона не знає слів.

Своєю сміливістю й тямущістю качка дивує всіх вуличан. Вона вміє розбиратись у людях. Коли біля нашої хвіртки з'являється добра людина, качка хильцем супроводжує її, немовби статечна господиня. Та досить з'явитися хитрозі й пестомолоту, як птиця нагогошується і починає застужено репетувати.

- От і принесли нам лебеді на крилах життя, - говорить мій дід Дем'ян.
- Тепер все почне оживати. Розмерзнеться сік у деревах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю. (За М.Стельмахом, 135 сл.)

Завдання

- Звернути увагу на вжите в тексті слово *ключ*. Який ще буває *ключ*? (Золотий ключ). Що це - омонім чи багатозначне слово? Свою думку довести, при потребі звернувшись до словника. У

якому ще значенні може вживатися слово? (Джерело). Чи є омонімами слова *ключ* (металевий стержень для відмикання) та *ключ* (джерело)?

- Дібрати синоніми до слів *нагогошуватися, репетувати, хильцем, статечний, притиратися* (до ноги).
- Дібрати антоніми до слів *повернутися, тямущість, сміливість*.
- Усно переказати текст від третьої особи, ввівши самостійно складений опис качки (2-3 речення).

Орієнтовний план переказу

1. Лебеді летять над хатою.
2. Повернулись чи це новий ключ?
3. До ноги хлопчика притирається качка.
4. Сміливість і тямущість однокрилої.
5. Лебеді принесли на крилах життя.

Пастух

День був похмурий. Батько звелів випустити корову пастися. Я одчинив хвіртку на город, і корова повільно побрела на озимину. Дорогу вона знала.

Я згадав, що мій товариш Володя застудився, хворіє. Побіг до нього.

По глиняній долівці хатою бігав болотяний кулик. Слідом за собою він тягав поламане крило. Хлопці спіймали влітку калічку в очеретах, відтоді він тут і жив.

Я поліз до Володі на піч. Ми майстрували паперові літачки, пускали з печі, кулик ловив їх на долівці, шматував на клапті дзьобом і кігтиками лап.

Про корову я згадав увечері. Побіг додому. Корови в дворі не було. Не було в саду й у полі. Невже вовки?

Я подався до рівчака. Біг, ковзався по змерзлому полю. Тоді вернувся, побіг у вуличку. Корова терлася об тинок напасеним боком.

Вернувся батько, дав мені бублика. бублик був солоний від моїх сліз.
(За В.Дроздом, 135 сл.)

Завдання

- Пояснити значення слів *озимина* (злаки, які сіяють восени і збирають наступного року), *рівчак*.
- Дібрати синоніми до слів *хворіти, спіймати, майструвати, шматувати, шукати, бігти*.
- Усно переказати текст від третьої особи, ввівши самостійно складений опис кулика або корови (обсяг 2-3 речення).

Орієнтовний план переказу

1. Батьків наказ пасти корову.
2. Корова знала дорогу.
3. У хворого товариша.
4. Калічка куличок.
5. Корови ніде не було.
6. Невже вовки?
7. Солоний від сліз бублик.

Як тигр kota захищав

Поїхав селянин за село орати, а за плугом кіт поплентався. Чоловік узявся до роботи, а кіт плиг до лісу ловити коників та метеликів.

У лісі надибав kota тигр. Побачив його і остовпів.

- Брате, ти ж нашої породи! Чому ж такий дрібний та миршавий? Хто тебе висушив?

Переляканий кіт показав свого хазяїна. Як підскочить до нього тигр!

- За те, що ти над моїм родичем збиткуєшся, я тебе зараз покараю! Давай битися!

- Гаразд,- каже чоловік.- Тільки я свою силу дома забув. А щоб ти мене не обдуриш і не втік, поки я по неї піду, я тебе мотуззям прив'яжу.

Прикрутив селянин тигра до дерева, виламав дрючка і вчив хвостатого, аж руки заболіли. Тоді випустив.

Заповз тигр у ліс і каже котові:

- Ти ще молодець, що в такої сатани хоч такий виріс... (Грузинська казка, 133 сл.)

Завдання

- Дібрати синоніми до слів *плентатися*, *надибати*, *миршавий*, *збиткуватися*, *повзти*.
- Усно переказати текст, ввівши самостійно складені описи тигра до спілкування з селянином і після того. (Обсяг кожного з описів - 2-3 речення). Переказ "проговорити" за особами.

ПІДГОТОВКА ДО ТВОРУ-ОПISУ ТВАРИНИ ЗА ВЛАСНИМ СПОСТЕРЕЖЕННЯМ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

На уроці слід повторити й закріпити всі набуті п'ятикласниками вміння щодо складання опису тварини, повправляти в описі тварини за ілюстрацією, підготувавши їх таким чином до самостійної домашньої роботи над описом тварини на основі власних спостережень.

Прочитати текст, визначити його стиль, свою думку довести. Які типи мовлення поєднано в тексті? Виписати речення, які описують тварину. Вказати в цих реченнях "відоме" та "нове".

Плямисті олені живуть на Далекому Сході. Там існують останні природні розплідники цих тварин.

Плямистий олень є єдиним представником хвостатих оленів. Літне забарвлення тварини дуже строкате. Загальний тон шерсті червоний з цегляним відтінком, по боках тулуба - сім рядів білих плям завбільшки з яблуко. По сині проходить смуга. Хвіст оленя прикрашений довгим чорним волоссям. Взимку тварина стає буро-сірою, і плями майже зовсім зникають.

Мускуляста шия оленя вкрита довгою шерстю. Спереду й на грудях вона темніша, ніж у інших місцях. Роги самців не мають нижніх відростків.

Площа, де живуть плямисті олені, безперервно скорочується, тому варто подбати про охорону цих рідкісних тварин.

З довідника.

Прочитати висловлювання, визначити його стиль, свою думку довести. Використавши вміщені у висловлюванні інформацію, усно скласти художній опис тварини. Яка мета наукового опису, яка - художнього? Які художні засоби варто використати в описі? Яка роль художніх засобів у такому описі?

Кабарга

Кабарга - це двокопитна тварина, схожа на антилопу, висотою з півметра, довжина її тіла - приблизно метр. Задні ноги кабарги довші за передні. Коли тварина стоїть, зад її трохи піднято. Шия у кабарги довга, голова невелика. Тварина має темні виразні очі та рухливі ніздрі.

Рогів кабарга не має. Зате природа наділила її іклами. У самиць ікла маленькі, а в самців довгі, гострі і стирчать з рота униз на 5-6 сантиметрів.

Шерсть тварини груба і ламка, загальне забарвлення - буре. Рухи кабарги рвучкі й енергійні. Крик пронизливий.

За В.Арсеньєвим.

Переписати. В реченнях опису позначити "відоме" і "нове". Довести, що опис складено в художньому стилі. Як ставиться автор до описаної істоти? З чого ви зробили такий висновок? Додати самостійно складене речення-кінцівку, яке увиразнювало б ставлення до тварини.

Це був сірий волохань з довгими, гнучкими, як дужки, ногами, великим круглим черевцем і маленькою голівкою. Він мав восьмеро блискучих очей, і

всі вони зорили в різні боки. Павучок погойдувався на струні павутини і бринькав по ній одною лапкою.

За Григором Тютюнником.

До прикметника в кожному з словосполучень дібрати антонім. 2-3 утворених словосполучення ввести до самостійно складених речень описового характеру.

Тулуб короткий. Писок приплюснутий. Ноги криві. Зріст низький. Шерсть жорстка. Масть блякла. Хутро облізле. Плями тьмяні. Смуги невиразні. Хвіст куций. Кігті тупі. Зуби дрібні. Ніс сухий. Очі порожні. Вуса обвислі.

Прочитати. Вказати слова зі значенням пестливості, визначити в них суфікси. Вказати синоніми. Яка роль у художніх описах синонімів, антонімів, слів із зменшувально-пестливим або згрубілим відтінком значення, а також слів, вжитих у переносному значенні?

I. Бекас - невеличкий болотний птах, сіренький з біленьким на пузці пір'ячком, дуже меткий. Він має витягнутий, дуже довгий дзьоб, довгенькі, цибаті ноги. Зривається з характерним для нього криком і летить, як навіжений, загзагами.

За Остапом Вишнею.

II. Це була молода і напрочуд дужа істота. Пишнотою своєї золотавої шкурки вона могла б позмагатися з вивіркою. Шкура лисніла, чорні очки світилися. Коли б щур був людиною, то подивився б на себе в дзеркало і неодмінно здивувався б.

За Ю.Мушкетиком.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

На уроці потрібно попрацювати над колективним складанням усного художнього твору-опису тварини за ілюстрацією. Слід нагадати учням, що текст твору обов'язково повинен мати зачин (вступ) та кінцівку. Можна запропонувати (або колективно скласти) план такого твору, де вступові та кінцівці відповідатимуть перший та останній пункти.

Орієнтовний план твору-опису тварини

1. Де мешкає тварина, її порода, кличка.
2. Якого вона розміру (зросту)? ("в"- "н")
3. Якої масті (забарвлення)?
4. Яка в неї шерсть (хутро, шкіра)?

5. Якої форми в неї тулуб?
6. Який у неї писок? Очі? Ніс? Вуса і т.ін.?
7. Які основні особливості її вдачі?
8. Чим приваблює мене ця істота.

Домашнє завдання: скласти твір-опис

- улюбленої хатньої тваринки;
- хатньої тварини, про яку школяр мріє;
- тварини, виступ якої запам'ятався
- під час перегляду циркової вистави;
- тварини, яка вразила його під час відвідин зоопарку.

Варто ще раз нагадати учням про основні особливості художнього опису, про те, що опис у такому творі має бути основним типом мовлення (хоч це не виключає наявності в тексті елементів розповіді та роздуму). Текст твору обов'язково повинен мати зачин та кінцівку. І, нарешті, текст повинен розкривати тему (моє кошеня; рибки, розведенням яких захоплюється моя сестра; улюбленець відвідувачів зоосаду і т.ін.) та підпорядковуватись основній думці (ставлення автора до описуваної тварини; його впевненість у тому, що "брати менші" потребують піклування тощо).

УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ОПОВІДАННЯ

Робота над переказом оповідання - підготовка до передбаченої програмою роботи п'ятикласників над складанням оповідання про випадок з життя.

Перед читанням тексту оповідання слід повторити з учнями визначення оповідання як жанру художньої літератури (засвоєне п'ятикласниками на уроках літератури), звернути увагу дітей на те, що в основу тексту оповідання завжди покладено розповідь, хоч текст оповідання збедільшого вміщує й описи (портрети персонажів, пейзажі тощо) та роздуми - авторські або ж котрогось із героїв твору. Оскільки оповідання є жанром художньої літератури, створюється воно в художньому стилі.

Необхідно звернути увагу на те, що кожне оповідання має зав'язку, кульмінацію та розв'язку, проілюструвавши своє пояснення прикладами з котрогось із нещодавно вивчених на уроках літератури оповідань.

Прочитавши школярам текст пропонованого для переказу оповідання, вчитель запропонує п'ятикласникам поміркувати, які є підстави віднести прослухане ними висловлювання до жанру оповідання. Запропонує визначити, які типи мовлення поєднано в тексті, який з типів переважає. Школярі з'ясуять стиль прослуханого висловлювання й доведуть свою думку. У тексті оповідання необхідно визначити зав'язку,

кульмінацію та розв'язку. Потрібно з'ясувати тему оповідання та його основну думку.

Носоріг

Вдарило так, ніби на машину звалився вагон із камінням. "Жи-гулик" присів на задні колеса й вкляк. З одного боку від нього загуркотів униз спуском КамАЗ, а з другого шелеснула величезна коробка, яка щойно була вантажем КамАЗу.

Коробка тріснула, з неї вискочила гігантська істота.

Велетенська голова потвори мала два поставлені один за одним роги та кількатонну тушу. Страховисько галопом побігло до районного українського міста.

Водій розвернув покарьожений "Жигулик" і помчав слідом.

На ринковій площі був переполох. Носоріг розніс вітрину овочевого магазину й доїдав картоплю.

Тут на площу увірвалось те, що залишилось від КамАЗу. З кабіни вистрибнув чоловік з дивною рушницею.

- Я директор пересувного звіринця, - вигукнув він.- Де міліціонер... Я стріляти не вмію...

- Давайте вашу пукалку! - відгукнувся водій.

Він узяв рушницю, натиснув на спуск. Шприц уп'явся носорогові в спину.

Звір дурнувато наставив вуха, підняв кумедно тоненького хвостика і мовчки перекинувся.

Водій полегшено зітхнув. Все-таки прекрасно жити в отакому маленькому містечку, в якому не може загубитись ні африканський носоріг, ні людська особистість. (За П.Загребельним, 160 сл.

Завдання

- Дібрати синоніми до слів *потвора*, *кумедний*, *покарьожений*.
- Усно переказати оповідання.

Орієнтовний план переказу.

1. Пригода на дорозі.
2. Страховисько з розчакнутої коробки.
3. Потвора суне до міста.
4. Водій поспішає навздогін.
5. Переполох на ринковій площі.
6. Залишки КамАЗу вриваються на площу.
7. Директор звіринця з рушницею.
8. Шприц влучив у носорога.
9. Прекрасно жити в маленькому містечку!

- На дошці записати: *КамАЗ, "Жигулик", африканський носоріг, людська особистість.*

Зустріч у степу

Вовчиця повела своїх дітей у степ. Це було троє довгоногих щенят. Вони тримали вуха сторч, міцно стояли на ногах, і кожне вже виявляло свій характер.

Вовчиця розляглася в затінку кущів. Вовченята бігали неподалік.

Раптом вони побачили людину. Їм захотілося погратись з цим голошкірим двоногим звіром. Вовченята грайливо притиснулись до землі й поплазували до людини.

Людина теж помітила вовченят. Вони були гостроморді, з настовбурченими вухами, із запитливими й довірливими оченятами.

Та тут вискочила вовчиця. Людина побачила її білий вишкір, незрівнянно жорстокі очі. Людина отетеріла, присіла з остраху й схопилася за голову. Вовчиці нічого не варто було полоснути людину іклами, але вже на бігу вона перемінила свій намір. Вона перескочила через голу й беззахисну людину раз, вдруге, кинулась до вовченят і погнала їх геть.

І тут тільки людина кинулась тікати. Вона бігла степом, і страх виходив з неї криком. (За Ч.Айтматовим, 140 сл.)

Завдання

- Пояснити значення слів *вишкір, ікла*.
- Дібрати синоніми до слів *отетеріти, сторч, поплазувати*.
- Усно переказати оповідання.

Орієнтовний план переказу

1. Троє дітей вовчиці.
2. У степу.
3. Голошкірий двоногий звір.
4. Людина побачила вовченят.
5. Вискочила вовчиця.
6. Людина кинулась тікати.

Мушка

Коли Свиридон Зайченко повертався з роботи до гуртожитку, він мився до пояса під краном. Того дня він прийшов розгарячений, не помітив відчиненого вікна, а надвечір відчув, як горить йому все всередині.

Хлопця відвезли до лікарні. І тут тільки помітили собаченя, яке крутилося під ногами. Собаченя викинули геть, й воно почало оббігати будинок, щоб з'ясувати, де його хазяїн. Почуло стогін Свиридонів і подало голос.

Це була Мушка, невідомої породи біленька собачка з одрубаним хвостом, з лахматими вухами і великими карими очима. Вона була схожа на щеня, хоч і була цілком доросла.

Свиридон стогнав частіше й голосніше, серце Мушки стискалось од болю. Вона жалісно підгавкувала під вікном.

Прийшов хлопців батько, але його не пустили, він тільки заглянув крізь вікно. Батько сховав Мушку під теплий піджак, але вона вислизнула і майнула назад під вікно.

Та прийшов день, коли лікарі виряджали хлопця. Свиридон легенько чухав поза вухом свою Мушку, якій радість забивала памороки.(За Ю.Яновським, 150 сл.)

Завдання

- Пояснити значення вислову *радість забивала памороки*.
- Дібрати синоніми до слів *майнути, виряджати, з'ясувати*.
- Усно переказати оповідання.

Орієнтовний план переказу

1. Необачність Свиридона Зайченка.
2. Хлопця відвезли до лікарні.
3. Собаченя під вікном.
4. Біла собачка невідомої породи.
5. Серце Мушки стискалось од болю.
6. Собачка повернулась під вікно.
7. Радість забивала памороки.

ТВІР-ОПОВІДАННЯ ПРО ВИПАДОК ІЗ ЖИТТЯ (УСНИЙ)

Прочитати. Пригадавши вивчене на уроках літератури визначення оповідання, зробити висновок: чи відповідає цьому визначенню поданий текст? На підтвердження своєї думки визначити основний тип мовлення, який покладено в основу тексту, з'ясувати стиль висловлювання. Визначити зав'язку, кульмінацію та розв'язку. З'ясувати тему та основну думку оповідання.

Зайченя

Якось батько приніс з поля зайченя. Воно було крихітне, сіреньке, злякано косувало синім блискучим оком. Верхівку довгого вушка батькова коса відтяла, як бадилинку. Тому з вушка текла кров.

Батько помазав ранку дьогтем, і вушко скоро загоїлось.

Декілька днів і ночей зайченя шерхотіло в хаті. У неділю батько спустився в яму, де зимувала картопля, вистелив дно травною. І переселив зайченя в нову хату. Зайчик вигріб собі нірку, і тепер лише гострий писок з цікавим носиком визирав з неї.

Спливало літо. Заєць виріс, поповнів, хутро на нім вилискувало. Батько все частіше заговорював про шапку. Я найбільше боявся побачити на тину розіп'яту шкурку і почути в хаті запах смаженої зайчатини. І я вирішив подарувати зайцеві волю.

Я виніс бранця в поле. Опустив, розняв руки. Хвилину він сидів непорушно, потім стрибнув убік. А за мить чкурнув од мене в жита.

Батько нагримав на мене. Більше ми ніколи не згадували про зайця.

За В.Дроздом.

Прочитати. Чи може подана частина тексту бути частиною оповідання? Визначити в цій частині зав'язку та кульмінацію. Усно переказавши подану частину, закінчити оповідання, самостійно придумавши розв'язку. Який тип мовлення покладено в основу тексту оповідання? Ввести невеликий (1-2 речення) опис квітки. У якому стилі складатимете ви кінцівку? Чому? Дібрати заголовок.

Уже півроку хворіє наша однокласниця Наталя. Тяжка в неї хвороба: ноги нерухомі, немов чужі. Лежить Наталя в ліжку день і ніч.

Весною Наталине ліжко поставили біля вікна. Вона дивилась на траву, на листя і говорила: "Як мені хочеться ходити по траві!"

Одного разу Наталя побачила в траві конвалію. Коли між зеленими листками з'явилися білі дзвіночки, Наталя була така рада, що щічки її почервоніли.

Та сталося нещастя. Вночі була велика злива. рано-вранці, коли Наталя ще спала, ми прийшли в садок і побачили: конвалія зламана...

За В.Сухомлинським.

Прочитати пропонувані теми оповідань. Стосовно кожної теми окреслити можливі частини оповідання: якою може бути *зав'язка*, якою - *кульмінація*, якою - *розв'язка*? На одну з тем усно скласти оповідання від першої особи (ніби все це відбувалося з вами). Спрогнозувати основну думку складеного оповідання, дібрати заголовок.

- Знахідка в лісі.

- Зустріч у вечірньому парку.
- Витівка мого щеняти (кошеняти, папужки).

ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ З ПОЄДНАННЯМ РІЗНИХ ТИПІВ МОВЛЕННЯ

Карпатські буки

Ми захоплюємося безсмертними мистецькими витворами, які знаходяться в музеях. Безцінними називаємо картини славетних художників. Адже втрата геніальних творів мистецтва безмірно збіднила б усе людство.

А чи замислюється хтось над тим, що у збереженні знаменитих полотен людям прислужилися дерева? Одне з них - добре відомий усім горіх. Саме на горіховій олії виготовляють фарби, що з часом не тьмяніють, не втрачають свіжості. Чудову олію для фарб дають і могутні буки.

Величезні площі займають букові ліси в Карпатах. Букові дерева схожі на казкових богатирів. Стовбури нагадують колони. Вони покриті гладенькою сірою корою. Високо вгорі дерева увінчуються зеленими кронами.

Серед густого листу досягають невеликі горішки. За розміром вони трохи більші за зернятка соняшника. Та плодоносних бучин у Карпатах майже 200 тисяч гектарів, тому врожаї доволі щедрі.

Бук - чудове олійне дерево. Він дає і цінну деревину, з якої виготовляють якісні меблі, добувають дьоготь та ліки. Бук - не тільки окраса, а й гордість мальовничих Карпат. (За С.Івченком, 150 сл.)

Завдання

- Дібрати синоніми до слів *славетний, тьмяніти, мальовничий*.
- Пояснити написання слів *геніальний, безцінний, тьмяніти*.
- Написати докладний переказ.

Орієнтовний план переказу

1. Безцінні для людства мистецькі твори.
2. У збереженні картин прислужилися дерева.
3. Букові дерева в карпатських лісах.
4. Горішки серед густого листу.
5. Не тільки окраса, а й гордість Карпат.

Дерево миру

З прадавніх часів оливове дерево вважається ознакою добробуту тієї місцевості, де їх вирощують, а також міцності та надійності роду, що ними

володіє. Оливово гілка стала емблемою миру та оновлення, символом земної тверді. Згадаймо листочок оливи, що його принесла Ноеві після потопу голубка.

Здебільшого олива - невисоке дерево, усього до восьми метрів заввишки. Стовбур може рости криво, гілля примхливо розкинуте. Листочки довгасті, стіблясті знизу та зелені згори. На зиму олива не скидає листя, тому вважається вічнозеленою рослиною. Навесні у пазухах листків з'являються китиці дрібненьких жовтуватих квітів з чотирма пелюстками. Квіти трохи схожі на бузкові, вони духмяні, приваблюють бджіл.

Плоди оливи - чорні або фіолетові, розміром з невеличку сливу. Заради цих плодів, що містять чудову олію, нектару квітів та міцної деревини оливу почали вирощувати за кілька тисячоліть до Різдва Христового. Олива - одна з найшанованіших у світі рослин.

Окремі оливові дерева мають близько двох тисяч років. Вони є живими пам'ятками історії. Певно, олива - найдревніша з рослин на землі. (За А.Топачевським, 155 сл.)

Завдання

- Пояснити значення висловів *емблема миру та оновлення; символ земної тверді; живі пам'ятки історії*.
- Дібрати синоніми до слів *примхливий, духмяний, китиця, приваблювати*.
- Написати докладний переказ.

Орієнтовний план переказу

1. Оливове дерево - ознака добробуту, емблема миру й оновлення, символ земної тверді.
2. Невисоке вічнозелене дерево.
3. Китиці жовтуватих духмяних квітів.
4. Чорні або фіолетові плоди.
5. Заради чого почали вирощувати оливу.
6. Оливи - живі пам'ятки історії.

- На дошці записати: *Різдво Христове, міцність і надійність роду, заввишки, вічнозелена рослина, у пазухах листків.*

ТЕКСТИ ДЛЯ КОНТРОЛЬНИХ ПЕРЕКАЗІВ

Нессі

Мабуть, жодна з земних істот не знала такої уваги. Цей загадковий звір живе в глибинах шотландського озера Лох-Несс.

Найперші записи про тварину зроблені у IV столітті. Вже тоді очевидці стверджували, що в озері живе велика риба із зміною шиєю й головою. З'явилися легенди про "підводного диявола". Невідому тварину назвали Нессі.

У тридцятих роках нашого століття уздовж берега озера почали прокладати залізницю. Майже щотижня "диявол" потрапляв комусь на очі. Чутки ширилися.

Чудовиськом зацікавилась наука. На підставі фотознімків та зібраних свідчень вдалося змалювати зовнішній вигляд тварини. Довжина її тулуба приблизно двадцять метрів, з них шия та змієвидна голова - близько трьох метрів. На тулубі один чи кілька горбів. Нессі має чотири ноги та округлий куций хвіст.

Такий опис нагадує доісторичного рибоящера. Подібні велетенські хижаки жили в морях.

Товариство захисту тварин узяло Нессі під опіку. Поки науковці провадять дослідження, тварина перебуває у безпеці. (За В.Мезенцевим, 140 сл.)

Завдання

- Дібрати синоніми до слів *очевидець, чудовисько, фотознімок*.
- Написати докладний переказ.

Орієнтовний план переказу

1. Загадкова істота з озера Лох-Несс.
  2. Що стверджували очевидці.
  3. Чому твариною зацікавилась наука.
  4. Зовнішній вигляд істоти.
  5. Такими були доісторичні рибоящери.
  6. Під опікою товариства захисту тварин.
- На дошці записати: *шотландське озеро Лох-Несс, доісторичний рибоящер, товариство захисту тварин*.

Зозулині черевички

Довго не знали птахи, що зозуля свої яйця їм у гнізда кладе. Коли ж спіймали лиходійку на гарячому, то прогнали з лісу.

Никала зозуля луками й полями, а душа додому рветься. Як перехитрити птаство? Вирішила такі черевички знайти, щоб по сліду ніхто про її повернення до лісу не здогадався.

Стомилася зозуля, зголодніла. Сіла в чагарник і побачила великого павука з яскравим черевцем. Тільки намірилась його дзьобнути, аж тут роздивилась, що не павук це, а квітка химерна. А одна з її пелюсток нагадує

черевичок! Зраділа зозуля, хутко знайшла ще одну таку квітку, взулася та гайнула до лісу... Так витлумачує назву лісової орхідеї народна легенда.

Чотири верхні пелюстки квіточки утворюють хрест. Вони мають червонувате забарвлення. На місці їх перетину прикріплено подібну до губи п'яту пелюстку, яка нагадує передню частину черевика східних народів. Ця здута жовта губа всередині порожня.

Квітки зібрані по 2-3, пахнуть ваніллю. Вони довго залишаються свіжими й яскравими. (За А. Давидовим, 150 сл.)

Завдання

- Дібрати синоніми до слів *никати, гайнути, лиходійка, химерний*.
- Написати докладний переказ.

Орієнтовний план переказу

1. Птахи виганяють зозулю з лісу.
  2. Душа додому рветься.
  3. Не павук, а химерна квітка.
  4. Взулася зозуля і майнула до лісу.
  5. Чотири пелюстки утворюють хрест.
  6. Подібна до губи пелюстка.
  7. Ароматні квіти довго лишаються свіжими.
- На дошці записати: *лісова орхідея, на місці перетину, червонувате забарвлення*.

Кулики-сороки

Червневий ранок. Попереду, скільки бачить око, стелиться сіре, щойно зоране поле. На одноманітній рівнині добре помітні дві пташини.

Один з птахів бродить, час від часу встромляє в пухку землю свій довгий дзьоб. Другий сидить на землі, інколи підводиться, робить легкі рухи й знову сідає. Це означає, що сидить він на гнізді.

Навколо ні кущика, ні бадилинки. Як, на чому можна звити тут гніздечко? У чому тут таємниця?

Ось у чому. Гнізда немає. Яєчка лежать на голісінькій землі. Вони нічим не відрізняються від грудок землі. Помітити їх неможливо.

Коли пташенята вийдуть з яєць, родина куликів переселиться на підготовлені під сівбу озимих парові поля. Там малим куличатам легко сховатися.

Пташеня незграбне, вкрите пухом, який стирчить в різні боки. Має величезну голову на тонкій шії та довгі, схожі на диби ноги. Завдяки

землистому забарвленню малий куличок зливається з ґрунтом і стає невидимкою. (За М.Бубновим, 140 сл.)

Завдання

- Пояснити значення слів *озимина* (злаки, які сіють восени і збирають наступного року), *парові поля* (залишені без посіву на якийсь час поля з метою поліпшення якості землі для посіву озимих).
- Дібрати синоніми до слів *бродити*, *встромляти*, *підводитись*, *незграбний*.
- Написати докладний переказ.

Орієнтовний план переказу

1. Дві пташини на щойно зораному полі.
2. Один кулик бродить, другий сидить на гнізді.
3. На чому можна звити тут гніздечко?
4. Подібні до грудок землі яєчка.
5. Родина з пташенятами переселиться на парові поля.
6. Незграбне головате пташеня.
7. Чому в полі малий куличок стає невидимкою.

Зустріч

Татарський хан переправлявся через Дніпро. він плив і тримався за коневу гриву. Воїни пливли за ним.

Попереду почулись голоси. Здається, на березі були козаки. Ординці їх не боялися, мали з ними союзницьку угоду.

Кінь відчув під копитами землю, дозволив ханові злізти з себе і пішов до берега.

Це був чудовий, витривалий жеребець арабської породи. Він був красивий, стрункий, тонконогий. Бігав кінь прудко. Шерсть у нього була коротка, гладенька, немов шовкова.

Кілька вершників стояли на березі. Постаті козаків та коней вирізьблювались на тлі неба.

Хан пояснив козакам, що вони поспішають. Він не сказав про погоню, але козаки, певно, зрозуміли. Один з козаків татарською мовою сказав, що їхній табір неподалік, що вони можуть допомогти татарам їжею та зброєю.

Козаки були жорстокими до тих, хто порушував угоду, хто нападав на їхні землі і брав ясир. Але з тими, хто угоди дотримувався, вони були чесні. Чесні з друзями й ворогами. (За С.Тельнюком, 149 сл.)

Завдання

- Пояснити значення слів *ясир*, *ординець*.
- Дібрати синоніми до слів *жорстокий*, *витривалий*, *поспішати*.
- Дібрати антоніми до слів *чесний*, *вороги*.
- Написати докладний переказ.

Орієнтовний план переказу

1. Переправа через Дністер.
  2. Татари не боялися козаків.
  3. Чудовий кінь татарського хана.
  4. Вершники на березі.
  5. Козаки здогадалися про погоню.
  6. Запропонована допомога.
  7. Чесні з друзями й ворогами.
- На дошці записати: *жеребець арабської породи, вирізьблювалися на тлі*.